

МАНҒИТ СУЛТОНЛАРИ ТАРИХИ ЎКИ БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ ИНҚИРОЗИ

Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан!

Оллоҳ таолога муносиб таҳсинлар айтишда (ўзининг) ожиз эканлигини изҳор этиб, (ушбу китобни битувчи) бу ёруғ дунёнинг келажак наслларига Мовароуннаҳр мамлакатларида ислом пайдо бўлгандан буён Бухорои дорул фаҳира ва шарифда¹ энг қудратли подшоларнинг бир неча сулоласи ҳақиронлик тахтида қандай ўлтирганликларини тасвир этиб берадур. Чингиз ҳужумлари ва ғалабаларидан кейинги даврларда унинг ворислари неча-неча авлодлар давомида (то) Абулфайзхонга² қадар ҳукмфармолик байроғини баянд кўтариб келадилар. Уларнинг хасби-ҳоллари тарихий китобларда батафсил ва мукамал баён этилгандур.

Абулфайзхонга келсак, у ақли қосирлиги ва қобилиятсизлиги туфайли шаҳвоний ҳирсларга мойил бўлиб, чиройли ўсмирин-ўспирин ва қиз-жувонлар ила улфатчилик қилишга иштиёқманд эди, қизил шароб ичиб, бўз болалар билан вақтичоғлик қилмоқ ва мусиқа тингламоқдан бўлак машғулоти йўқ эди. (Шу боис) давлат ишлари муқаррар равишда издан чиқди, шарият қонунлари риоясиз қолди. Ҳамма ҳокимлик қилиш ва ҳар қас мансабдор бўлишга ошиқар эди. Устига-устак мазкур ҳукмдор қадимий хонадонларни қириб, олиймақом амирлар қонини тўкишга ҳаракат этарди. У бир неча амирлару сардорларни қатл этдириб, давлатнинг энг нуфузли, олижаноб зотлари обрўйини тўкишга қаттиқ киришди. Қаерда бўлмасин, чиройли ўсмир-ўспирин ёки хушрўй аёл борлигини билиб қолса бас, куч ишлатиб, зўравонлик қилиб, (уларни) уйлари-дан олиб қичиб кетар ва ишратга берилар эди. У ярамас ишлари ва мустабиллиги оқибатида, тангрининг марҳамат-муруват йўлидан адашганлиги боисидан (Оллоҳнинг) бениҳоя қудрати ила боди интиқом эсиб, (Абулфайзхон) жазокору қасоскорлар найзасининг нишонига айланди.

Абулфайзхон Раҳимхоннинг³ отаси, Худоёр-оталиқнинг ўғли — Ҳаким-оталиқ⁴ манғитнинг кучли қўлларига давлат идора тизгинини топшириб, ўзи бекорчилик, айш-ишрат ва ўсмиру қиз-жувонлар ила муошарат қилишдан ўзга нарса билан иши бўлмай қолди. Айни шу даврда Нодиршоҳ Афшар майдонга қичиб, фотиҳи олам минбарига кўтарилиб, Мовароуннаҳрни забт этиш

Дикқатингизга ҳавола этилаётган «Манғит султонлари тарихи ёҳуд Бухоро хонлигининг инкирози» асари бухоролик истеъдодли тарихнавис ва адиб Мирза Абдулазим Сомий каламига мансубдир. Бу ижодкорнинг таржимаи ҳолига доир маълумотлар ниҳоятда кам. У тахминан 1838/39 йилларда Бухородан қирқ чакирим наридаги Бўстон қишлоғида туғилиб, 1907/08 йилларда вафот этган. Баъзи манбаларда унинг вафот этган санаси 1914 йил деб кўраилади.

Сомий бошланғич таълимни ўз она қишлоғида олади, сўнг Бухоро мадрасаларида таҳсилни давом эттиради. Мир Муҳаммад Сиддик ибн амир Музаффарнинг тазкирасида айтилишича, қози Саъдиддин Мохир бўлажак адибга устозлик қилган.

Тахсилни тамомлагандан кейин Сомий бир қанча вақт турли мансабдорлар қўлида котиблик вазифасини бажарган. Сўнг амир Музаффар даврида саройга муншлик (амир котиби) лавозимига таклиф этилган. Бу лавозимда у амир Абдулахадхон даврида ҳам хизмат қилган. Ана шу йиллар давомида адиб кўплаб шеърлар, қасидалар битган ва «Тухфаи шохий» ҳамда «Шоҳлар даҳмаси» номли (шеърый йўлда ёзилган) икки тарихий асарини битириб, ҳукмдорлар ҳукмига ҳавола этган. Тўғриси ўз адиб мамлакатдаги тартибсизликлар ва адолатсизликларни танқид қилувчи ҳажвий шеърлари учун таъкибга учраб, саройдан ҳайдалади, кексайган даврида мухтожлик ва забунликда ҳаёт кечиршга мажбур бўлади. У одамларга хат ёзиб бериш, ўзга асарларни кўчириш ҳисобига бир амаллаб тирикчилигини ўтказди.

нятида 1155 (мелодий 1742—43)⁵ йилда Жайхун суйидан ўтиб, Бухорога таҳдидли бир мактуб йўллади. Абулфайзоннинг бадахлоқ ишларидан безган, расво қилиқларидан ранжиган Ҳакимоталиқ бир кунмас бир кун қатлга дучор бўлишдан ваҳимага тушиб (ўзи учун) қулай пайт пойлаб юрарди. Нодиршоҳнинг таширфи оталиққа Оллоҳнинг инояти бўлиб кўринди ва у ўша ондаёқ шоҳга изҳори тақаллуф ва мамнуният битилмиш хат юбориб, (унинг) ҳукму фармониға тоат этишга ҳозир нозир эканлигини маълум қилди. Ўз фарзанди Раҳимбийни шоҳга муносиб совға-саломлар ила йўллаб, (шоҳнинг ўзини) Бухоро сари чорлади.

Нодиршоҳ қамоли хотиржамлик ила Раҳимбийни ҳамроҳ қилиб, Бухородан чорак фарсаҳ наридаги Чаҳорбақр деган жойга келиб тушди ва бу ерда (ўз) саропардасини тикди. Абулфайзон қаршилиқ кўрсатишга ҳам, жанг қилишга ҳам қодир эмасди, шу боис Ҳакимоталиқ маслаҳатига кўниб, Нодиршоҳ ҳузурига ташриф буюриб, у билан юз кўришди ва унинг ҳукмига зид бормаслигини билдирди. Нодиршоҳ Абулфайзонга илтифоту навозишлар кўрғазиб, у билан қариндошлиқ ришталарини боғлади.⁶

Нодиршоҳнинг қайтар вақти етганда, у ўзи расм қилган тамойилга биноан Бухородан (бир гуруҳ) кишини оқ уйли⁷ сифатида кўчириб олиб кетишга қарор берди. Абулфайзон Бухоро амирони ва ашрофи қабилаларнинг бошбошдоқлиги боисдан дилида аларга нисбатан гина — кек сақлаб, айниқса Раҳимбийнинг тескари муомаласи ва ёмонлаб юрганлиги учун уларга қарши тиш қайраб юрарди. Шу баҳонада хон бир неча одамларнинг исми шарифини Нодиршоҳга хуфёна маълум этиб, уларни ҳам оқ уйли қаторида (Бухородан) кўчириб олиб кетишни ўтиниб сўради, токи бу билан давлат шуларнинг ўзбошимчилиги ва (кўтарадиган) ғулғулаларидан холи бўлсин. Нодиршоҳ хоннинг бу сўровига қулоқ осиб, мамлакатнинг аслзода ва олижаноб кишиларидан ҳамда қабилалар орасида ғалаён чиқариб юрувчи одамлардан ўн икки минг нафарини (Бухородан) кўчириш борасида фармони олий берди. (Нодиршоҳ) шуларнинг номини рўйхатга киритишни буюрди, рўйхатнинг ўзини эса қалмиқлардан бўлмиш Раҳимқул мирохўр деган кишига топширди. (Нодиршоҳ) уни ушбу рўйхатдаги кишиларнинг раҳбари ва мухтор сардори этиб тайинлаб, уларни Маъшаҳдаг жўнатди.

У мазкур одамлардан иборат карвонга Раҳимбийни ҳам қўшиб, ўзи билан бирла олиб жўнади ва Раҳимбий Раҳимқул-мирохўрдан кейин шу кишиларга сардор бўлажак, деб фармойиш берди.

Маъшаҳдаг етиб келганидан кейин Раҳимқул қазо қилди ва шунда Раҳимбий унинг лавозимини эғаллаб, кўчиб келтирилганларнинг ишларини мустақил равишда ҳал эта бошлади. Ордан йил ўтиб, Ҳакимоталиқ мавт бўлди. Раҳимбий Нодиршоҳ ризолигини олиб, падали бузрукворининг маъракасини ўтказиш учун Бухорога жўнади, сўнг дарҳол яна Нодиршоҳ ҳузурига қайтиб келди.

Орадан йил ўтиб, каттақўрғонлик Ибодуллобий-хитой бир гуруҳ хитой-қипчоқлар ила исён ва итоатсизлик байроғини кўтариб, Абулфайзонга қарши уруш очди. Бир кўп лашкари билан Бухоро атрофларига, Баҳовуддин Нақшбандий мазорига хуруж қилиб, ерлик кишиларнинг чорваси-ю мол-мулкни талаб, мазорнинг палослари ва шамдонларини ўғирлади. Ибодуллобий Тошкўприда, мазор йўлида қодир тикиб, беандишалик байроғини кўтарди.

Ушбу воқеот Нодиршоҳнинг қулоғига етгач, Раҳимбийга лашкар ила (йўлга чиқиб), ғалаёнин бостиришни буюрди. Раҳимбий қизилбошлар⁸ лашкари билан келиб, Ибодуллобийни қочишга мажбур этиб, ортидан қубат кетди. Ибодуллобий ҳеч бир ерда тўхтамай, мамлакатдан чиқиб кетишга қарор қилди ва тўғри Тошканд томон қочди. Раҳимбий Самарқандгача қувиб бориб, ўзбошимча кўчмани-ю исёнкорларни қилмишига яраша жазолаб, мамлакатни тинчитиб, (ортига) қайтди.

Шу тариқа кишилар Раҳимбийдан чўчидиган ва у билан ҳисоблашадиган бўлиб қолдилар.

Раҳимбий давлатга шундай хизматлар қилганидан кейин Бухорога кириб борди. Қизилбошларнинг сардорларини лашкарлари билан бирга Фатҳободда жойлаштириб, аларни егуликка пуллаб, отларни ем-хашак билан таъмин этди. Қизилбошлар кўнглини олишга жуда ҳаракат қилди, сўнг зудлик билан хон дарборига отланиб, барча кори давлатни ўз қўлига олди ва мамлакатни идора эта бошлади. Баъзи катта амирлар ва дарборнинг обрўли ғуломларини битишув тўрига илинтириб, ўзи билан келишиб иш кўришга мажбур этди.

Раҳимбий дарборнинг ризосини олиб, Абулфайзонни Бухоро минораси пойидаги ўз уйига кўчириб олиб келди (ҳозир бу ерда ҳаммом ва карвонсарой ўринлашган) ва хонга қарши хиёнаткорона бир ишни йўлаб қўйди. Абулфайзон унинг ҳийлаи хиёнатидан чўчиб, қочди ва Мир Араб мадрасасига яшириниб, шу ердаги бир ҳужрага қамалиб қолди. Раҳимбий унинг изига тушиб, ўша ҳужрага бостириб кирди ҳамда Абулфайзонга заррача раҳм қилмай, авонларига адолатсиз-

Сомий умрининг охириги йилларида «Мангит султонлари тарихи» номи йирик асарини ёзиб тамомлади. Унда амирикнинг кискача тарихи баён этилган. Шу билан бирга муаллиф ўзи гувоҳ бўлган кўпгина воқеа-ходисаларни холис тасвирлашга ниҳилган. Айниқса, чор қўшинларининг Туркистон ҳалқларини кириш, талаш, йўқ қилишдан иборат бўлган мустамлақачилик уруши манзаралари, хусусан, Бухоро хонлиги ҳудудидаги қонли муҳорабалари ҳаққоний чизилган. Сомий бу воқеаларни ҳеч қандай бўяб-бежамасдан, аслида қандай бўлса, шундайлигича гавдалантиришга катта эътибор берган. У амирик идора услубидаги катор иллатларни ҳамда қўшин бошликларининг лаёқатсизлиги, масъулиятсизлиги оқибатида тутқунликка юз тутгани ҳақида қуюнчаклик, алам билан гапирди, ҳукмдорлар орасидаги ўзаро нифок ва беъмъни жанжалларни каттик қоралайди. Аҳиллик, бирлик йўқлиги туфайли бу фаровон ўлка истибод, зулм остида қолди, деб афсус билан хулоса чиқаради Сомий.

Юрт тақдир ҳақидаги аччиқ ўйлар, аламли нидолардан иборат бўлган бу ҳаққоний асар бугун озод Ўзбекистонни барпо этиётган замондош наслимизга қоронғи тарих манзараларини ёритиш орқали жиддий сабоқ беради, унинг кўзини очиб, бугун қўлга киритилган мустақиллигимизни эъозлашга, уни ҳар қандай ташки тажовузлардан сақлаб қолиш учун хушёр туришга чорлайди. Ана шу жиҳати билан бу асар ниҳоятда катта қимматга моликдир.

Асар айрим жузвий кискартиришлар билан чоп этилмоқда. Таржима учун шарқшунос олима Л. М. Елифанова томонидан 1962 йилда Москвада эълон қилинган танкидий мати асос қилиб олинди. Зарур ўринларда русча таржима ва изоҳлардан ҳам фойдаланилди.

лик қиличи билан чингизийлар уруғидан бўлмиш бу (сўнги) ҳукмдорнинг бўйини узиб ташлашга буюрди.

Раҳимбий бу иш битгач, қудратли амир ва фуқарони давлатнинг кўнглини тинчатиш учун мақтул хоннинг тўққиз яшарлик фарзанди Абдулмўминхонни ҳарамдан олиб чиқиб, 1156 (1743—44) йилда⁹ тахтга ўтказди. Раҳимбий шу йўл билан Абдулмўминхонни тахтга кўтариб ўз ҳукмдорлик иддаосини ниқоблаган эди. У ўзини хоннинг ноиб ва муқарраби (яқин одами)— деб эълон этди ва барча давлат идора ишларини қудратли қўлига олди.

Қизилбошларнинг амирлари бундан воқиф бўлгач, Раҳимбайдан ранжиб, ғазаб отига миндилар. Уларни Нодиршоҳ Абулфайзхонни қўриқлаш учун юборган эди, шу боис улар Раҳимбайдан ўч олиш ниятида жангга ҳозирлик қўриб, Бухорони қамал қилдилар. Худди шу пайтда Машҳади Қуддусда Нодиршоҳ ўз жияни Алиқулихон томонидан ўлдирилди. Бутун олам ларзага келди. Айтишларича, Бухорода Абулфайзхон, Машҳада — Нодиршоҳ айна бир кечада йўқ қилинган.¹⁰

Юқорида тилга олинган қизилбошларнинг амирлари бу хабарни эшитиб, ташвишли воқеалардан огоҳ бўлиб, эс-хушларини йиғштириб, ўз юртлари томон йўл олдилар. Улар бу оловли фалокат дудбўронидан бир тутун каби отилиб чиқиб, ғойиб бўлдилар.

Қизилбошлар лашкари Бухородан йироқлашиб, Жайхундан кечиб ўтгач, Раҳимбийнинг кўнгли тинчиб, давлат ишлари ила машғул бўлди. У Абдулмўминхонни измига солиб, давлатни бир ўзи бошқара бошлади. У илтифотлиги, саховатпешалиги, меҳрибончилиги билан барча қабила амирлари-ю бошлиқларини ўзига ром этиб, яққаҳокимлик ва мустабидлик байроғини баланд кўтарди. Шундан сўнг Абдулмўминхонга ўз қизини никоҳлаб бериб, давлатнинг ҳоқими мутлақи бўлиб олди.

Бу воқеалардан бир йил ўтиб, Раҳимхон қизининг қўтқуси билан Абдулмўминхондан аччиғи келиб, чингизийлар авлоди бўлмиш (бу) аламдийда тўрани ўлим қудуғига ташлаб, йўқ қилиб юборди. (Кейин эса) қудратли амирларни бундай қўрсликка кўниқиб ва уни маъқул деб топишга мажбур этди. Қатл қилинган Абулфайзхоннинг ҳали бешиқда ётган Убайдулла¹¹ исмли кенжа фарзанди бор эди, Раҳимбий шуни хон қилиб тайин этиб, акасининг вориси қилиб қўйди. Кўп ўтмай Раҳимбий бунга ҳам йўқотиб, яққа ҳокимлик ва мустақиллик нақорасини баралла чалди.

(Раҳимхон) 1157 (мелодий 1744—1745) йилда¹² хонлик тахтига оёғини дадил қўйиб, хон бўлган деб даъво эта бошлади. Амирлар, уруғ беклари ва бошқа амалдорлар зарурият вазидан унинг хон бўлишига ризолик билдириб, (бўйинларига) итоат кишанларини илдилар. Унинг номини хутбага қўшиб ўқитиб, исмини тангага зарб этдилар.

Давлат Раҳимхонни бўлиб қолганидан кейин биронта ҳам даъвогар (тахтга) қарши бош кўтармайдиган бўлди, у энг қудратли амирларнинг ҳар қайсисига меҳрибончилик кўргазиб, аларни юқори мансаблар ва қимматбахо тўнлар билан сийлади. Беҳисоб тўхфалар ила хурсанд қилди, (ўз) қўл остидаги ҳар бир вилоятга биттадан ҳоким тайин этди...

Аммо у ҳукмронлик тахтидаги ўрни ҳали исимасдан ва орзу дарахтидан кўнглига ёққан бир мевани узмасдан туриб, ўлим бургути унинг бошига чанг солди-ю, вужудини ҳаёт қўшини ҳукмидан ҳалос этди. Унинг тириклик неъматини тала-тала бўлиб кетди. Бу иш 1162 (1748—49)¹² йилда содир бўлди.

Раҳимхоннинг ҳукмронлик даври Абулфайзхон шаҳид кетган пайтдан бошлаб то вафот этган кунига қадар ўн бир йилу икки ой давом қилди, шулардан икки йилу уч ойу ўн беш кун тахтда ўлтириб, хон деб юритилди. Раҳимхон қирқ беш йил умр кўрди ва у мард, довиорак, табиатан саҳий, олижаноб ва қимматпеша одам эди. У ўзгаларга мурувват кўргазиб, уларни турфа тўхфалар ила сийлаб, ўзига ром қилиб, хонлик унвонига эришганди. Сермулоҳазалик ва тадбиркорлик бобида тенгсиз эди. Бироқ ўзига итоат этмаган жасур кишиларнинг қонини тўкиб, (уларни) йўқ қилиб, арзимаган айби учун аёвсиз жазолаб турди...

Хонлик тахти Раҳимхондан бўшаб қолгач, амирлару сардорлар (ўзаро) тил бириктириб, ворис сифатида Дониёлбий-оталиқни тахтга ўтказдилар...

УЛУҒ АМИР ДОНИЁЛНИНГ ТАХТГА УЛТИРИШИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Амир Дониёлбий амирлар, амалдорлар, кўчманчи уруғ беклари иродасига бўйсуниб, 1163 (1749—50) йилда тахт меросхўри сифатида Раҳимхоннинг набираси Фозилтўрани ҳали ёш болалигига қарамай, ҳарамдан олиб, уни хонлик тахтига ўтказди, ўзи эса ҳоқими мутлақ унвонига эришиб, бутун кори давлатни кучли қўлларига олиб, мамлакатни қатъияткорлик ила идора эта бошлади...

Амир Дониёл бу дунёни тарк этгач, вориси тахт тўғрисидаги қонун-қоидаларга биноан 1199 (1784—85) йилда муаззам шаъбон ойининг биринчи кунда баобрў амирлар ва қабилалар хоҳиш-иродасига биноан улуғ амирнинг фарзанди Шоҳмурод ҳукмдорлик тахтига ўлтириб, отасига ворис бўлди. У давлат устидан янгича назорат ўрнатди.

Амир Маъсум ва ғозий номини олмиш амир Шоҳмурод одил, ҳақгўй ҳукмдор эди. Унинг амирлиги даврида барча бидъатлар бекор этилиб, суннати Расул яна кучга кирди. У шариятни кенг миқёсда ёйиб, ўз ҳолига ташлаб қўйилган вақфларни қайта тиклади, масжиду мадрасаларни таъмир эттирди, қадамжой авлиёларни обод қилди. Мамлакатда мусово бўлаёзган шон-шукӯҳни яна тиклаб, давлатга файзу чирой ато этди.

Умри поёнига етиб, ўлим оқи яқин қолгач, у амира Саид деб ном олмиш амир Ҳайдарни тахт вориси деб эълон этиб, 1216 (1801—02) йилда дунёи фойиний тарк қилди.¹³ Унинг ҳукмфармолиғи ўттиз йил давом этиб, муборак ёши олтмиш иккига етган эди.

АМИР ҲАЙДАР САИДНИНГ ТАХТГА УЛТИРИШИ

Амир Ҳайдар саховатпеша, олим ва одил подшо эди. Барча илмлардан етарлича хабардор бўлиб, илм ила шуғулланган пайтларда, кори давлат ила бандлигига қарамай, илми илоҳиётни ўрганмоқда бўлган толиб-ул илмларга сабоқ берар ва шоғирдларининг давраси минг кишидан кам бўлмасди.

У 1216 (1801—02) йилда, отасининг ўлиmidан сўнг тахтга ўлтирди. Ҳукмронлик даврида муқаддас ислом шариати кенг тарқалиб, зулму зўравонлик барҳам топди ва кишилар тинч-хотиржам яшай бошладилар...

Йигирма олти йил ҳукмдорлик қилганидан сўнг у бек бўлиб, заифлик тўшагига ётиб қолди. Дарди кучайиб, ҳаётдан умиди узилгач, олий мақом мансабдорларни қошга чорлаб, ўғли амир Ҳусайнни ўз вориси этиб тайин қилди. Амир Ҳусайн унинг катта ўғли эди. У раиятга амир Ҳусайнга итоат этишни васият этиб, бебақо дунёдан кўз юмди.

Мазкур хоннинг дафн маросими ўтказилиб, қабрга қўйилганидан кейин амир Ҳусайн хонлик тахтида отасининг вориси бўлиб қолди. Икки ою йигирма кун ҳукмронлик қилиб, у (ҳам) (ўткинчи) оламини тарк этиб, хонлик тахти билан видолашди.¹⁴

Шу пайтда амир Ҳайдарнинг ўғли амир Умархон¹⁵ Карманда ҳоким эди, Баҳодурхон лақабли амир Насруллоҳ эса Қаршини идора этарди. Улар тенгдош эдилар. Бироқ Баҳодурхон доворак ва жангари муборизи дин, Умархон эса бекорчилик ва беғамликка берилган ишратпараст бир одам эди. Кўпчилик Бухоро амирлари кўрс-кўполлиги вақидан Баҳодурхондан чўчир эдилар. Улар Кармандан Умархонни олиб келиб, уни ҳукмдорлик тахтига ўтқаздилар.

Амир Насруллоҳ бу хабарни эшитиб, ҳужумга шайланган илондай буралиб, Насаф, Самарқанд ва Миёнқолда турган лашкарлар билан бирга Бухоро сари йўл олди. У етмиш кун мобайнида шаҳарни қамал қилиб турди. Аҳли Бухоро мушкул аҳволда қолиб, жунбушга келди. Амир Ҳайдарнинг вазири Муҳаммад Ҳаким қушбеги амир Насруллоҳ билан тил бириктириб, бошқа амирларга бир оғиз маслаҳат ҳам солмай, дарвозаларни очиб, амир Насруллоҳни шаҳарга киритди ва хонлики унинг қўлига топширди. Шу билан у амир Насруллоҳ ҳукмронлиги даврида бу хизматлари учун раҳмат эшитишга ҳақли эди, аммо хизматлари эвазига олган муқофоти шу бўлдики, уни қатл этишди, яъни яхши иши учун калласини уздилар. Шундай қилиб, амир Насруллоҳ шаҳарни эгаллаб, аркка кириб борди.

Ҳақиму ҳуқомларнинг энг одили бўлмиш Мавлавий Шарифхожи Умархонга ҳомийлик қилиб, Баҳодурхондан унинг бир қошиқ қонини сўраб олди-да, арқдан чиқариб, Фарғонага жўнатиб юборди. Умархон (Бухородан) чиқиб кетганидан сўнг амир Насруллоҳ тарафдорлари Умархоннинг Кўкон хонлиги сари йўл олганлигини маъқул топмай, уни бир ёқлик қилишга бел боғладилар. Баҳодурхон унинг кетидан Хайруллобек исмли ошонни юбориб, Умархонни йўқ қилишни буюрди. Умархон Ҳўқандга етиб олган бир пайтда мазкур Хайруллобек ҳам (у ерга) бориб, ўша тундаёқ (Умархонни) бошини танидан жудо қилди, калласини Бухорога олиб келиб, шу билан Баҳодурхоннинг кўнглини тинчитди.

Хуллас, Бухоро узра ҳукмронлик асоси Баҳодурхон қўлига ўтиб, у тахтга ўлтирди. У меҳру шафқат нималигини билмайдиган қонхўр ҳукмдор эди, (давлат) ишларида ҳеч ким билан ҳисоблашмасди. У шариат қонунларини бажаришга, ҳаром-ҳариси ишларга йўл қўймасликка тиришар ва ҳеч кимнинг маслаҳатиға қўлоқ солмасди.

1255 (1839—40) йилда (Насруллоҳ) Ҳўқандга лашкар билан бориб, Муҳаммад Алихонни қатл эттириб, Ҳўқандни эгаллади.¹⁶ Кейин қўшинини Шаҳрисабз сари бошлаб борди, аммо уни фақат 1272 (1855—56) йилга келиб йигирма йил (мобайнида) ўттиз икки марта юриш қилганидан кейингина қўлга кирита олди.

Ниҳоят, Шаҳрисабзни ҳам фатҳ этгач, у (ўз) ҳукмронлигининг охириги даврида ҳатто энг қудратли қабила амирларига ҳам ҳеч бир аҳамият бермайдиган, улар шаънини доим ерга урадиган бўлиб қолган эди. Арзимаган айби учун вилоятларнинг ҳокимларини лавозимидан четлаштирар, уларни (мол-мулкни) мусодара қилар, улар ўрнига эса бозори авомга мансуб кишиларни тайинлаб қўяр эди.

Насруллоҳ уруғ ва қабила беклари ўз қабилаларининг ҳомийлиги ва мададидан фойдаланиб ва менга қайсарлик қилиб, итоат этмай қўяди, нодон авом билан зоти бетайин ғуломлар эса астойдил бўйсуниб-итоатда бўлиб, менга ҳалол хизмат қилади, деб ўйлаб, қисқа бир муддатда сермулоҳаза ва керакли кишиларни ишдан бўшатиб, улар ўрнига паст табақадан чиққан одамларни тайинларди.

Айрим кўпни кўрган қариялар Бухоро давлати инқирозга учрайдиган санани мазкур хоннинг тахтга ўлтирган кунидан ҳисоблай бошладиларки, пировард оқибатда худди шундай бўлиб чиқди. Амир Баҳодурхон ўттиз беш йил ҳукмронлик қилиб, 1277 (1860—61) йилда фоний дунёдан интиқом дунёсига сафар қилди.

Мазкур амирнинг амир Музаффардан¹⁷ бўлак эр фарзанди йўқ эди. Амирлар, руҳонийлар ва мамлакат ашрофлари ҳозир у нозир бўлишиб, зўр иштиёқондлик ила амир Музаффарни Кармандан олиб келиб, падали бузрукворининг ўрнига ҳукмдорлик тахтига ўтқазиб, белларига хизмат белбоғини боғладилар. Амир Музаффар ўз ҳукмронлиги аввалида адолатни (ўз) байроғи қилиб, саховат тўнини елкасига ташлаган эди. Амирлар, сипоҳлар ва бошқа аркони давлатни турфа армуғонлар ила тақдирлаб, марҳамат ва муруватлар кўргаздики, барча табақаларга мансуб кишилар ундан миннатдор бўдилар. У мақтовга сазовор ишлар қилиб, яхши ҳукмдор эканлигини намойиш этди.

Орадан бир неча йиллар ўтиб, хазина олтинга тўлди, салтанатда бирон бир тахт даъвоғари қолмади. Ҳисори Шодмондан тортиб, то Дарвоза, Кўлобу Болжувонга қадар унинг мулкига айланди. Бухоро амирлигига тенг келадиган Ҳўқанд хонлиги ўзбек, манғит отларининг туёқлари остида топталиб, ҳали туғ ёйилмасидан илгариеқ (хонлик ҳудуди) Қашқар довоғига қўшиб олинди ва шунда унинг калласида манманлик ва калондимоғлик зоғи ин қуриб, бола очди... Зўравонлик ва адолатсизлик бобида у отасидан ҳам ошиб тушди...

Аста-секин иш шариат чегарасидан чиқишга бориб етди. (Оқилга бир ишора кифоя!) Аҳволни бундан аниқ баён этиш мушкул. Ортиқча сўз бўйин узар. Шундай қилиб, Оллоҳ таоло тарафидан озодлик шамоли эсиб, бедодлик туни субҳи интиқом ила алмашинди...

1825 (1868—69) йилда амир Музаффар Ҳўқандни фатҳ этганидан сўнг мерос вилоят ҳокимлигига тайин этгани Худоёрхон қирғиз¹⁸ адолатсизлик енигидан зўравонлик қўлини чиқариб, бирон дақиқа бўлсин, зулм ёки зўравонлик қилишдан иборат ярамас одатини қўймасди. У шариат буюрган жаъмики ишларни бир чеккага йиғштириб қўйиб, фақат ҳаром-ҳариси ишлар билан банд

бўлди. Ва (у) (аввал пинҳоний тутган) турли майлу хирсларини намоён эта бошлади. Мазкур вилоят аҳли кеча-кундуз унинг бедодлигидан эзилиб, худодан унга ўлим тиларди, иш шу даражагача бориб етдики, одамлар ундан юз ўгириб, ҳайдаб юбордилар. Мулла Алимқул-оталиқ¹⁹, аллақандай Пўлатхонни хон қилиб кўтариб, мамлакатни тинчитди²⁰.

Худди шу пайтда жинирол Кауфман²¹ бошчилигидаги музаффар насронийлар қўшини мамлакатни босиб олиш ва қулларни озод қилиш мақсадида Хўқанд давлати сарҳадида пайдо бўлиб қолди. Бу қўшин Авлиётани зўрлик билан эгаллаб, у ердан Тошканд сари йўл олди ва Шошни муҳосара (қамал) этди²². Тошканд амирлари ва барча аҳолиси (насронийларга) қаршилик кўрсатишни дилга жо этиб ва астойдил бел боғлаб, жанг қилишга аҳд қилдилар. Улар амир Музаффардан ёрдам сўраб, бутун халқи Бухорони оёққа турғизишни илтимос этиб, ожизона мактуб жўнатдилар.

Хўқандлик мулла Алимқул Пўлатхон эгари қошида катта бир лашкар тўплаб, мадад бериш нияти ила Тошкандга етиб келди. У Шош кўрғонининг бир томонида чодир тикиб, насронийлар қўшинига қарши муҳорабага ҳозирлик кўриб қўйди. Айни шу пайтда амир Музаффар ислом лашкарига мадад беришни мўлжаллаб, кўп сонли лашкарлари ҳамда ўт-олов отувчи замбараклари ила йўлга чиқиб Хўжандга келиб тўхтади.

Шу аснода насронийлар қўшини зўр бериб, Шошни қамал қилишга киришди, кўрғонни гир айлана ўраб олиб, унинг қулни кўкка совурувчи тўплардан қизгин ўт очди. Аҳли Тошканд кучли ўқ ёмғири остида эзилиб, ортиқча қаршилик кўрсатолмай, мактуб ва оғзак хабарлар орқали Амир Музаффардан шикастнафаслик ила ҳар қанча мадад сўрамасинлар, барибир саъй-ҳаракатлари бекор кетарди, амир Бухоро лашкарига йўлга чиқиш борасида амр қилмасди, вассалом! Аҳли Тошканд бухороликлар мададидан кўнгиллари уни зўриб, бир қошиқ қонлари қолгунга қадар ҳимояда туришга аҳду паймон этиб, кўрғон муҳофазасида собит ва мустаҳкам турдилар.

Мулла Алимқул ҳам ўз лашкарини жангга ҳозирлаб, насронийлар қўшинига бирдан ҳужум қилиб қолди. Насронийлар қўшини қаттиқ қаршилик кўрсатиб, мардлик ва диловарлик намоиш этди. Уша кунни кун чиққандан то кун ботгунга довр муҳораба олови ўчмай-сўнмай турди, насронийлар қўшини билан хўқандликлар лашкари қизгин жанг қилдилар. Насронийлар қўшинининг саркардалари бир манзил орта чекиниб, кўрғон мусоҳара исканжасидан халос бўлди. Мулла Алимқул Шош кўрғони деворлари остида ўрду қурди.

Лекин шу онда буқаламун сифат тақдир яна бир ҳазил қилдики, бу нарса лашкари Хўқанднинг мағлубияти ва насронийлар ғалабасига сабаб бўлди. Ушбу мухтасар (ҳикоя)нинг батафсил баёни қуйидагичадур. Аҳли Тошканд амир Музаффардан ёрдам сўраб, ҳар қанча қўл қовуштириб ва юкиниб мактублар йўллагасинлар, ҳеч бир натижа бермади. Аксинча, (амир) кўп сонли лашкари ва гумбурловчи тўп-тўфанглари ила Хўжанддан чиқиб, Хўқанд сари йўл олди.

Умидсизлик қаърига судровчи бу хабарнинг тарқалиши Тошканд ва Хўқанд аҳллари руҳини сўндириб, алар орасида парокандалик бошланди. Ҳар кас забони ваҳима не деса, шунга ишонарди. Лашкари Бухоро ҳужумидан даҳшатга тушиб ва ўз оила-хонадонларини ҳимоя этишни ўйлаб қолмиш Хўқанд лашкари айниқса аросатда қолиб, Тошкандни қисмати бебош қўлига топшириб, Хўқанд сари отланди.

Губурнотур²³ Хўқанд лашкари (майdonи ҳарбдан) чиқиб кетганидан кейин Тошканд фатҳига азм қилиш борасидаги ишларини зўрайтириб, шаҳарни чор атрофдан ихота этиб, қалъага олиб борувчи йўл-кўчаларни беркитиб-тўсиб қўйди. Амир Музаффар Бухоро лашкари билан Хўқанднинг Қонибодом мавзеига етиб борган бир пайтда, қўшини насоро Тошкандни забт қилиб, фуқароларини қиличдан ўтқазиб, бир кўп кишиларни маҳв этиб, шаҳарни эгаллаб-олиб бўлганди.

Амир Музаффар эса (шу аснода) жангсиз-қаршиликсиз Хўқандга етиб олиб, орзуи аслига етишиб ила тақдирланган эди...

Амир Музаффар Хўқандда олтимиш кун туриб, Хўқанд атрофларига талай даста лашкари юбориб, кўчманчи аҳолини тала-тала этди. (Музаффар) Оллоёр-девонбегини, анга Худоёрхонни ҳам қўшиб, бир кўп лашкари ҳамда ўт-олов пурковчи тўпу тўфанги ила Маллахон²⁴ ва Мулла Алимқул ортиндан юборди. Булар (Маллахон билан Мулла Алимқулни) Қашқар довонигача таъқиб этиб бориб, кўчманчилар моли-ю чорвасини талаб, ортларига қайтдилар.

Шу аснода губурнотур насронийлар қўшини ила Тошкандни (унга) қарашли мавзелар билан бирга ўз мулкига қўшиб олди. У йўлларни ёпиб-беркитиб қўйиш мақсадида Сайхун дарёсидан кечиб ўтиладиган ерларда, Чиноз тўғони ёнида қўшинлар қолдираркан, бу билан ўз ҳукмронлигининг мустаҳкамлиги ва ривожини таъмин этишни ўйлаб қўйган эди.

Хўқанд шаҳрини амирнинг меҳмондорчилиги икки ойга довр чўзилиб кетиши боисидан лашкари манғитнинг зулми зўравонлиги оқибатида (бу) вилоят аҳолисининг пешонаси деворга бориб теккач, (бу аҳволдан) қутулиш чораларини излашга тушдилар. Шу аснода Мулла Алимқул қирғиз лашкари билан биргаликда дабдаба-ю асъаса билан Тирак довонидан Хўқанд сари отланди. Мазкур воқеа ҳақидаги ташвишли хабар лашкари Бухоронинг қулоғига етиб, кишиларни саросимага солиб қўйди. Шу туфайли амир Музаффар Хўқанддан кетишга қарор қилиб, Бухорога жўнади. Сарисув мавзеида тўхтаб, Худоёрхонни Хўқанд ҳокими этиб тайинлади-да, унга хонлик унаони бериб ва уни тўп, хазина ва қурол-яроғ билан таъминлаб, Хўқандга жўнатди, ўзи эса лашкари манғит ила Бухоро сари юрди.

(Амир) Самарқандга етиб келганида губурнотур Кауфман (унга) дўстлик изҳор этиб, Тошкандни фатҳ этганлиги тўғрисида хабар қилиб, элчи мақомини берган аллақандай Чаҳор Лайли тўра орқали (хат) йўллади²⁵. Губурнотур вакили амир ҳузурига келиб, шу мактубни топшириб, хабарни оғзак тарзда етказди. Элчига хона ҳозирлаб, қонуни давлати маданияга кўра ҳурмат-эҳтиром билдириш ҳаракатида бўладилар. Аммо кўп ўтмай ҳафтафаҳм, мутаассиб, нияти бузуқ, бадхулқ гуломлар қутқуси ва гиж-гижлаши билан ўрис элчисини ҳибсга олиб, Русияга нисбатан гижинишу адоват изҳор этиб, қаршилик кўрсатишни шпор қилиб муҳорабага ҳозирлик кўра бошлайдилар.

Шу аснода (Бухоро мадрасаларидаги) мўллару толиби илмларнинг ғалаёни содир бўлди. Бунинг тафсилоти қуйидагича. Бухоро раиси²⁶ Эшон Бақохожа Садр исломга жонқуярлиги ва жушқин табиятлиги боисидан насронийлар ила дўстона робиталар ўрнатилишини асло маъқул кўрмас ҳамда аларга қарши ғазовот бошлашга астойдил интилар эди. Айрим мутаассиб толибул-

илмлар ҳам мазкур баландмақом зотга қўшилиб, (бу ишга бошқаларни) қўзғотиб турар эдилар. Шу тариқа бир йўла барча мадрасаларнинг муллалари бош кўтариб, жиҳод эълон эдилар. Хусни-хати ила бутун шаҳар ва мамлакатда ном чиқармиш Хўқанд уламоси Мулла Акром-хожа фатво бериб, барча аҳли ислом зиммасига ғазотда иштирок этиш вазифасини юклади. У баъзиларга яхши гапириб, баъзиларни зўрлаб, жаъмики уламоларни фатвоини муҳр ила тасдиқлашга мажбур қилди. Гувоҳлар ҳузурда қонуний ривоят олмиш муллалар-у жиҳоднинг бошқа иштирокчиларидан иборат беҳисоб тўда Регистонга келиб, арк дарвозалари томон югурдилар, «Ал-жиҳод! Ал-жиҳод!» деб хитоб этиб, шовқин-сурон кўтардилар.

Дарвоза ёнида турган посбону овулар дарвозаларни тамбалаб, одамларни тўхтатиб қолишга уриндилар. (Бироқ) низокорлар тинчмай, аркка қарата тош отиб, панжарани синдирдилар, бу хуружнинг излари ушбу сатрлар битилаётган пайтда ҳам ўчмагандур.

(Бу вақтда) ҳибсада ётган Иброҳим-парвоначидан маслаҳат сўрашди. Нектабиат бу зот ўткир фикр-мулоҳазалар ила ҳаммани яраштириб, низонни бартараф этишнинг афзаллигини баён эдилар. Анинг маслаҳатига биноан амир Музаффар жаноби олийлари ўз яқин аъёнларидан бир неча кишини (аркка) йўллади ва булар ғалаён ёнгинини ўчиришга интилдилар, лекин саъй-ҳаракатлари беҳуда кетди. (Амир Музаффар) ноилоҳ қолиб (юршига) чиқишга бел боғлади. У панжшанба куни жиҳод йўлида оёғини жиҳод узангисига қўйиб, кўп сонли лашкари ҳам беҳисоб ғозийлар ила Бухорои шарифдан қўзғолиб, йўлга тушди. У бутун қурол-яроғлари-ю, шон-шавкатини кўз-кўз қилиб, (узоқ) йўл босиб, (ўз) тасаруфидоги Уратепага етди. Сайхун дарё қирғоғида ўринлашмиш ва бир кенг саҳродан иборат бўлмиш Майдаюлғун мавзеида тўхтаб ўрду ясади.

Жинирол Кауфман²⁷ бу воқеа хабарини эшитиб, душман ҳақида маълумот олиш мақсадида Черняев-тўра²⁸ кўмондонлиги остида бир даста ўрис қўшинини сафарбар қилди. Насроний қўшиннинг илгор дастаси ғозийлар кўзига кўрингач, булар (даҳшатдан) ранглари ўчиб, бир зум йўлашиб қолдилар. Милтиқлардан отилган ўқларнинг кучлигина шовқини ҳали қулоқларига чалинар-чалинмас, (бухороликлар) тўплар сурони таъсирида хаёл уйқусидан уйғониб, қочмоқчи мўлжаллаб қолдилар. Майдаюлғун воқеаси (янада) батафсилроқ баёнга муҳтождур, ammo ҳозир бунинг ўрни эмас. Баъзи бир вазиятларни сир сақлаш андишаси мени мазкур ишдан четга тортадурки (мени) кечирсинлар.

Хуллас, насронийларнинг арзимас бир хуружи оқибатида жиҳодга отланган жаъмики лашкару фуқаролар қурол-яроғларини, лаш-лушларини ташлаб, тумтарақай қочиб қолдилар. Иложсиз-несиз қолмиш жаноби олийлари отга миниб, Жиззах сари йўлга тушдилар. Бутун хазина-ю тўп-тўфанг-у, аминнинг қурол-яроғи-ю моллари ўрдууда эгасиз қолдики, гўё ҳукмдор мол-мулки тенг ярмидан мосуво бўлгандек эди. (Амир) эсон-омон Самарқандга етиб олди. Жиззахда эканлигида манғитлардан Оллоер-девонбегини ҳокимликка тайинлаб, Жиззахдаги эски қўрғон атрофида яна бир девор қуриб, уни мустаҳкамлаб, шу ерда амирлашқарлар бошчилигида ўрду тарзида катта бир лашкар қолдиришни буюрдикки, гўё бу тадбир ила у ўз кўнглида насронийлар қўшини йўлида мустаҳкам тўсиқ бино қилгандек эди.

Ғозийлар қочганидан кейин насронийлар қўшини ташлаб кетилган қурол-яроғ, тўпу тўфанг, нарса-буюмларга эга чиқиб олиб, сўнг Уратепани ён-атрофидаги барча мавзелар билан қўлга киритди-да, Чинозга қайтди. У бу ерда бир неча кун туриб, Бухоро билан сулҳ ҳамда дўстона муносабатлар ўрнатиш ва элчини озод қилиш борасида яна бир бор уриниб кўрди. Аммо (бу иш) ҳеч қандай натижа бермади.

Фасли баҳор бошларида губурнотур²⁹ Черняев-тўрани икки минг нафар аскар ила Жиззахга жўнатиб, (бухороликлар билан) дўстлик ва ҳамжиҳатлик (ўрнатишга) ҳаракат қилди. Черняев Жиззахдан бир фарсанг масофа наридаги Конисангин мавзеига келиб тушди ва қамал қилинган амирларга хат жўнатиб, элчини қўйиб юборишни сўради. Бироқ хатига қўрс-қўпол жавоб олиб, (бухороликлар билан сулҳ тузиш борасидаги) умиди пучга чиқди. Черняев қўшин ва замбараклари билан Конисангиндан жўнаб, работ дарвозасидан чиқди-да, амирларга қуйидаги мазмунда яна бир хат йўллади.

«Мен уруш-жанжал қилиш учун эмас, ҳар иккала давлатро ҳамжиҳатлик ўрнатгани келганман. Урушу адоват аломатлари зухур бўлган ҳолларни истисно этганда, бирон-бир давлат ва бирон-бир халқда элчини ҳибсга олмоқ ва тўтиб турмоққа йўл қўйилмас. Элчини ҳибсда сақламоқ ҳам ушлаб турмоқ ҳукмфармолик удумлари-ю давлат идора қонун-қоидаларига зиддур. (Сизларда ҳозирданок) тажриба синовидан ўтмиш бундай тўзимсизлик ва терслик аломатлари давлатга зиён-зарар етказишдан, уни харобаликка дучор этишдан бўлак ҳеч бир самара бермағай. Нечун илгарилари шу тахлитда иш қўрилмаган? Басра вайрон бўлганидан кейин, саъй-ҳаракат не ҳо-жат? ¹ Ҳар иккала давлат ўртасида ҳали қон тўкилмаган (ва) адоват учун сабаб ҳамда қирғинбарот аломати кўзга ташланмай турган, жангу жадал қиличи (ҳозирча) қиндан чиқмаган ҳамда урушу фалокат алангаси авж олмаган экан, давлат учун энг оқилона ва афзал иш — сизлар ўз подшоҳингиз омонлигини ва давлатни бундан буён ҳам идора этишда давом қилишни хоҳласангиз — оёй-ишталик ва бирлик ўрнатишга интилиш, элчини озод этиб, (бизга) қаршилик кўрсатишни тўхтатишдан иборат бўлур эди. Нияту мақсадингиз қандай ва дўстликни барқарор этиш неғизи деб нимани ҳисоблайсиз — шу тўғрида ҳамма фикрларингизни ёзиб юборингиз. Менга ўз давлатим номидан сизларга дўстлик изҳори этиш ва (сиз орқали) бунга эришиш вазифаси ҳамда ваколати юклатилган ва мен бу ишни охирига етказурмен».

Черняев мазкур мулоҳазасини баён этиб, яна аллақанча вақт амирларни унга ишонтирди. Бироқ бепарволик ва манманлик пардаси кўзларни боғлаб-беркийтиб қўйганди. Бу гал ҳам муҳосарада турган амирлар қайсарлик, калондимоғлик, ақли қосирликлари туфайли Черняев маслаҳатларига қулоқ осмай, такаббурлик йўлидан четга чиқмадилар.

Нодонлик қилиб, (Черняев номида) қўрс-қўпол сўз-иборалардан иборат хат битиб, иш яхшилик билан тугашга бўлган умидини пучга чиқардилар. Бунда улар «(Қуро) водийсида харсангтошларни кесиб ўзларига уйлар солиб олган кимсалар» қабилида иш тутдилар. Ол-

лоҳнинг иродаси (охир-оқибатда) давлат улуғворлигини кун-паякун этиб, аҳли мусулмон ишбошларини жазолаш ва адабини бериб қўйишга аҳд этган экан, у ҳолда: «мабодо Оллоҳ нимани хоҳласа, (аввал) унинг сабабини яратур» деган хикматга биноан, бутун сарзамини мустаҳкам давлатда инкироз сабабияти зуҳур бўла бошлади.

Насронийлар амирлашқари Черняев сулҳ тузиш умидини узиб, жанг бошламай, қчиб кетди. Орадан икки ой ўтиб, у қурол-анжомларини бут қилиб, шаҳарни қамал қилмоққа киришди, замбароғу милтиқлардан ўт очиб, шовқин-сурон солиб, такаббурлар қулоғига уруш ахборини етказди. Дастлабки кун Жиззах қалъасига шунчалик мўл ўқ ёғдирдики, ҳатто фасли баҳорда ҳам бундай ёмғир ёғмас. Лекин ўқ ёмғир каби ёғиб туришига қарамай, ярадорлар оз эди, жаъмики замбароғу милтиқ ўқлари ерга кириб, ҳеч зотга шикаст етказмади. Буни кўриб, муҳосарада турган амирлар димоғи бадтар шишиб, руҳлари тушмай турабердилар.

Афғон подшоҳларининг авлоди бўлмиш афғон жиниролли Искандархон (у мазкур мамлакатда бошпана топганди) икки юз нафар лашқари афғон ила қамалда қолганлар орасида эди. У амирларга қарата шундай хитоб қилди: «Бу ишларни кўриб алданманг. Эҳтиёт бўлинг. Урислар — кучли душман. Қалъага кириш-чиқиш йўлларини беркитаман деб пахса ура кўрманг. (Энг аввал) мудофаа чораларини кўриш керак. Иш чатоғига олиб, енгилсангиз, лашқарлар учун бирдан-бир наҳот йўли шу. Ғалаба юз ўгирган тақдирда қуролли одамлар омон қолса бас — шунинг ўзи ҳам бир ғолиблиқдир. Эҳтимол, улар бошқа ишларда асқотар. Уларни (жанг қилишга) мажбур этиб, ҳалокат домига тортмангиз». Аммо калондимоғ амирлар ўзларига уни ёт-беғона санаб, насихатомуз гапларини менсимай, нодонлик бобида (илгаригидан ҳам) ўтиб тушдилар ва қалъанинг кириш-чиқиш йўлларини беркитиш ҳаракатида бўлдилар. Алар барча дарвозалар оғзига пахса уриб бўлиб, қалъа деворлари ортида бемалол ҳордиқ чиқармоқда эдилар.

Ақли қосирлиги боисидан қалъа деворларини Садди Искандарий деб, (ҳақиқатан ҳам) яъжужсифат ўрислар қалъани бузолмайди, дасти қисқалик қилади, деб ўйлардилар. Аммо (ҳатто) қалъанинг ўзи ҳам тиржайган кемтик кунгираларини очиб, уларнинг бу иддаолари устидан мазах қилиб кулар эди.

Шундай қилиб, Черняев эртаси кун қўшинига буюрдики, қалъани ихота этиб, ўққа тутинлар деб ва у замбароғу милтиқлардан мўл ўқ ёғдириб, Жиззах қалъаси (деворлари)да қиёмат-қойим аломатларини намойиш этди. Шу кунги замбароғу милтиқлардан отилган ҳар битта ўқ одамларни аниқ нишонга олар, ҳар битта тўп зарбидан юзлаб одамлар ҳаёт ила видолашар, ҳалок бўлишар, гўё муҳосарада турганларнинг бу фалокат ўқларига нишон бўлишдан бошқа ишлари қолмагандек эди. Улар энг сўнгги бор бирон-бир иш қилай десалар-да, барибир ёғини девор ортидан кўра олмас, шу тариқа буларнинг диловарлиги-ю жасурилиги ҳам ўшандоқ (аниқ) нишон хизматини ўташдан бўлак ишга ярамасди. Шу аснода ўрислар чўян тўпларининг зарбалари ила қалъа деворини бузиб, чуқур хандақларни лой-тупроқ ила тўлғизиб, теп-текис этиб, қалъа ичига ёриб ўтдилар. Қамалдаги ботирлар ўрисларни кўрган заҳотиёқ арслонга кўзи тушиб, тумтарақай қоцаётган эшаклар каби пана жой излашдан, бир-бирларининг пинжига бош тикиб, яширинишдан бўлак иложлари қолмаганди. Қочиш йўллари ёпиб-беркитиб қўйилгани оқибатида яширинадиган ернинг ўзи ҳам қолмагани сабабли ҳамма бир-бирига урилиб-қоқилиб тушарди. Урис қўшини эса одамларни қирши ва ўлдиршидан ҳориб-толиб, пировардида қалъага ўт қўйиб юборди. Ва муҳосарада турган жаъмики одамлар борут тўла ўз борутхоналарининг ўт-олови ичра қолиб, бу дунёда қиёмат-қойимни ўз кўзлари билан кўрдилар ва бир-бир ёна бошладилар.

Муҳосарада қолган амирлардан Оллоёр-девонбеги манғит, Одил-додҳо хитой, Абдусатториноқ Ҳусанбий, Жуёнхожа тўқсабо, жинирол Искандархон ва (бошқа) талай амирлашқарлар шаҳид бўлдилар... Улим соати кечиктирилган амирлар, хусусан Ёқубкушбеги ва бошқа баъзи бир кишилар мағлубиятга учраб, уст-бошсиз, пиёда Самарқанд қочиб, олиймақом пойга этиб келдилар. Улардаги (собик) шон-шухратнинг қолган-қутганларидан ва Майдаюлғун воқеасидан кейин (ҳамон) сақланиб қолмиш куч-қудратдан асар ҳам қолмаганди.

Амир ўзининг (руҳан) ожизлигини ҳар дақиқа ҳис этган ҳолда (тегишли) чора-тадбирларни кўра бошлади. Жиззахдан қочиб келган ўша озгина кишиларнинг ҳам кўпчилиги ярадор, бетоб, отсиз, қурол-яроғсиз эди. Жаноби олийлари аларнинг ҳар бирини бирон нима билан сийлаб, уй-уйларига (қайтиб боришга) ижозат берди. Жиззах воқеаси ва (унда) лашқари мағлуб бўлганлиги хабари (олинган)дан кейин жаноби олийлари Самарқанддан қчиб, Қарманга келдилар ва шу ерда муқим туриб қолдилар. Ғузор ҳоқими Абдумалик тўрани, Ҳисори Шодмон ҳоқими Раҳмонкул-парвоначини, талай қалъа лашқарларини, қўнғирот лашқарларининг қолган-қутганини, Миёнқол лашқарини, Бухоро навкарларини, (бошқа) вилоятлардаги ғозийларни Самарқандда қолдирди ва Ёишткўприкни мустаҳкамлаб, бу ерда ҳам ўрислар йўлини тўсиш мақсадида лашқар қўйди.

Урислар Жиззахни фатҳ этганларидан сўнг шаҳид бўлган мусулмонларни дафн этиб, ярадорларни даволаб, ташлаб кетилган мол-мулкни қўлга киритиб, (уни) тартибга солишга киришдилар. Қўшинга дам бериб, уни ҳужумга тайёрлаш учун Жиззахда бир неча кун туриб қолдилар. Ун беш кун ўтиб, бир кўп қўшин билан Илон-ўтдидан ўтиб, Самарқанд томон юрдилар.

Жиззахни ўрислар тонг пайтида босиб олган эдилар, ўша кунга ўтар кечаси ғаройиб бир воқеа содир бўлди. Бу — 1283 (1866—67) барс йили, муборак ражаб ойи, олтинчи кун чоршанбага ўтар кечасидаги воқеа эди.

Беҳисоб қирғин-барот ва тала-талаларнинг ваҳима-даҳшатлари одамлар кўзига қиёмат-қойим аломатларини зуҳур этганди. Тун яримлаб қолганда коинотдаги аҳвол ўзгарди, яъни жаъмики юлдузлар бир варақайга учиб, юлдуз ёмғирида бўлганидек ерга ёғилиб туша бошлади ҳамда заминга яқинлашаётиб, найза бўйи баландлигида бир-бир ғойиб бўлди. Юлдузлар жаласи тонгга қадар давом этиб, кун ёришганда тинди. Шу пайт (бутун) осмон юлдузлардан тозаланиб, бирортаси ҳам қолмади. «Юлдузлар тарқалиб кетганда» деган оятнинг мазмуни равшанлашди. Ушбу сатрларни битувчи дашту сахро ҳамда кентлардан келган баъзибир одамлардан сўрадим — мазкур воқеа ҳамма ерда содир бўлиб, барча вилоятларда кўринган. Куч-қудрати оқиллар ақлини шоширган (Оллоҳ таоло)га шарафлар бўлсинким, ғаройиб санъатнинг сирри асрори ҳатто ғаройиб эрларга ҳам номаълум қолди.

Хуллас, насронийлар қўшини Илон-ўтдидан ўтиб, Янгиқўрғон Сойбўйсига етиб, шу ерда қўним топди.

Уша кезде Самарқанд вилоятида Шерали-иноқ ҳоким, Ғузур ҳокими Абдулмалик-тўра эса (иноқнинг) хузурида иш қўрар эди. Аҳли Самарқанд Шерали-иноқнинг зулму зўравонлигидан бағоят жабр чекиб, унинг лавозимидан бўшатилишини талаб этарди. Бутун мамлакат исёну ғул-ғула тумани ичра ботган, давлат ҳукмдори бир кўп тартибсизликларга барҳам бериш билан банд бўлган ўша кезларда аҳли Самарқанд амрдан ёрдам сўраб ҳат йўллаб, Шерали зулмидан нолиб, уни лавозимидан олиб, ўрнига бошқа бир одам (ҳоким)ни тайинлашни илтимос этди. Улар ўз илтимосларини қўйидаги шарт ила тасдиқладилар: «Агар бизни Шерали-иноқ ҳукмронлигидан халос этиб, бошқа бир ҳокимни тайин қилсалар, бизлар, барча аёлу эрлар, катта-ю кичик муҳорабага чиқиб, оралиқда (лоақал) бир жон қолгунга қадар насронийлар ҳужумини қайтаришга бел боғлармиз. Бухоро лашкари тўзғиб кетган ва насронийлар ила муҳорабага ҳеч бир ҳозирлик кўрмаётир».

(Музаффар) райиятининг тилагини нурафшон юрагига яқин олмай, ҳатто халқ орасидан бир неча (киши)ни жазаго мустаҳқ этди. Сўнг (амир) бир кўп узрлар айтиб, ўрис қосиди (элчиси)га ижозат берди ва (унга) Нажмиддин хўжа Мир-Сайдни ҳамроҳ қилиб, уларни беҳисоб совға-саломлар ила жўнатди. Музаффар аҳли Самарқанд истагини инобатга олмай, Шерали-иноқни Самарқандда (лавозимда) қолдириб, ўрдуга Абдулмалик-тўра, Ҳисори Шодмон ҳокими парвоначи Раҳимқул манғитни, бир неча обрўли амирларни, мулла Муҳаммад-бий, Зайнал-бий ва қатор сарбозларни тайин этиб, ўзи эсон-омон Карманага йўл олди.

Амир кетганидан сўнг халққа етказган зулмидан (амирга) арз қилганлиги учун Шерали-иноқ аҳли Самарқанд орасидан чиққан бир неча баобрў кишилардан ўч олиб, қаттиқ жазаго тортиди. Яна Абдулмалик тўрани ғалаён ва исён кўтаришда айблаб, бу (ҳақда) маълумот юбориб, амир буйруғи ила (тўрани) Самарқанддан сургун қилиб, Ғузурга жўнатди. Бу ҳол тўранинг ҳақорат этилишига сабаб бўлди, унинг дилини оғритди ва пировардида мазкур тўра ноҳақ айбланиши туфайли бе-ихтиёр исёнкорга айланди. Ҳундо хоҳласа (бу воқеаларнинг ҳаммаси) ўз ўрнида баён қилинур.

Ана шундай ноҳўя хатти-ҳаракатлар қаторида муллаларни саваш воқеаси содир бўлдики, бу иш амирликнинг тағ-туғига зўр шикаст етказиб, оқибатда офтоби давлат мағриб сари қийшайиб ботиб бораверди. (Бунинг) тафсилоти қуйидагича. Майдаюлғун воқеаси ва ғозийларнинг тумтарак қачишидан сўнг ғазовот тарафдорлари бўлмиш муллаларнинг ақсарияти — алар хаёлидан мутаасиблик ва қайсарлик унсурлари ҳали кетмаган эди — Самарқанд мадрасаларига йғилиб, райиятнинг жиҳод сари гиж-гужлаб, ғавғо-жанжал ўтини аланга олдирмақда эди. Кўча-қўй ва майдон бозорларда сипоҳийлардан ёки райиятдан кимни учратмасинлар (унга): «Сен кофирсан, расулнинг: «Қаерда бўлмасин, бутга чўқинганларни ўлдирингиз, йўқ қилингиз!» деган фатвосини адо этмадинг, амри ғазовотни (бажартишдан) тондинг» деб (айтар эдилар) ва одамларни ерга уриб-ҳақоратлаб, бора-бора ур калтак — сур калтак қилишга ўтдилар. Шу аснода (ўрис) элчини халос этиб, сулҳ битишув борасида музокарот борарди, Шерали-иноқ билан Самарқанд қозиюл-қуззоти Маҳмуд домла муллалар ичидаги бу ғулғулни тинчитиш мақсадида алар хузурига маслаҳатчи юборишни лозим топдилар, токи бу ташвишли хабарлар, худо кўрсатмасин, насронийлар ғазабини кўзғатмағай деб. Алар фикрни бир жўйга қўйиб, мадрасаи Тиллақорига муллалар олдига Самарқанднинг зоти машҳурийлари бўлмиш Авлиё хожа уроқ Аҳрорий, Самарқанд оқсоқоли Мўминбек тўқсабо ва Раҳматуллоҳ хожа уроқни йўлладилар ва алар дарҳол йўлга тушдилар. (У ерга) етиб борганларида муллалар жоҳиллик ила аларнинг озгини очирмадилар, шовқин-сурон солиб, Мўминбек тўқсабони уриб-калтаклаб, ўлдирдилар, бошқа (икки) хожани ҳам ўлим ёқасига судрамоқда эдилар. Аммо устозлари мударрис Қосим-наққош домла алар ўртасига тушиб, хожалар тарафини олди, заиф-ночорлиги боисидан ўз хужрасидан чиқолмай, яхши сўзлар ила муллаларга хушода қилиб, қаттиқ шикаст еган икки хожага ёрдам бериб, (уйларига) қайтариб юборди. Лекин Авлиё хожа уроқ мадрасадан чиққандан сўнг, жуда кўп жойидан яралангани боис вафот бўлди.

Расмияти илму фандан боҳабарлик даввосини қилувчи одамлар бу шармисор воқеотни содир этгач, (Самарқанд) амирлашкарлари ҳамда Шерали-иноқ аларни жазаго мустаҳқ этмоқни лозим кўрдилар. Мазкур амирлашкарлар билан биргаликда Мулла Муҳаммади бий ва Зайнал-бийнинг икки даста сарбозларига Тиллақори мадрасасига бориб, мардлиғи жасурлик кўрсатишни амр этдилар, токи хоби жаҳолат ичра қолган (мулла)лар калондимоғлиқ қайфидан ўзларига келиб, енгилтаклик уйқусидан уйғониб, эс-хушларини йғиштириб олсинлар. Сарбозлар бориб, мадрасаларни иҳота этиб, муллаларга (мадрасадан) чиқиб, тарқалинг, деб талаб қилдилар.

Бир неча ёш, жоҳил (мулла)лар беандишалик қилиб, буйруққа бўйсунмади, мадраса томидан туриб, сарбозларни тошбўрон қилиб, уларга калтак отдилар, айрим (мулла)лар сарбозларга қарата милтиқдан ўқ уздилар. Шунда Шерали-иноқ маслаҳати ва ризолиги билан (иш кўрган) Мулла Муҳаммади-бий ва амирлашкар Зайналбийлар фармойишига кўра, сарбозлар дарҳол мадрасани чор атрофдан ўраб олиб, муллаларни чунонан ўққа тутдиларки, натижада бир кўп одамлар ҳалок бўлиб, қолганлари мадрасанинг ҳар томонидан, дуч келган жойидан паства сакраб тушиб, қочиб қолдилар. Сарбозлар мадраса дарвозаларини бузиб, (ичкари) кирдилар, қўлларига қилич олиб, талай кишиларни уриб, яраладилар. Шу аснода авлиёлигига эл имон келтирган, амир Насрулло (ўзи) ихлос қўйган Қосим Наққош домла жуда кексалиги боис ўрнидан кўзғололмай, хужрасида жойнамоз устида жон берди. Ғалаён давомида бошқа бир қатор обрўли уламолар ҳам қазо қилди. Хуллас, ислом пайдо бўлганидан бери то шу тобгача аҳли мусулмон орасида ҳеч бир учрамаган воқеа содир бўлган эди.

Бу қабиҳона воқеа оқибатида тартибсизлик кучайиб, давлат заифлашиб, ғанимлар шундай зўрайдики, давлат иқирози ва тўнтарувига ҳос аломатлар кунма-кун юз кўрсата бошлади.

Аҳли ислом орасидаги адовату бешбошдоқликни вужудга келтирувчи мазкур воқеа-ҳодисалар ахбори ўрислар қўлоғига етиб боргач, улар Самарқанд шоҳиди (қўлёзмада шундай; амир Музаффар бўлса керак — таржимон) билан музокарот қилишни истаб қолдилар (мақсадлари — бу биҳиштасо мамлакатни қўлга киритмоқ эди) ва қатияткорлик ила ҳаракат этишга бел боғладилар. Нажмиддин хожа Мирасад ўрислар хузурига (шу вақтга қадар бухороликлар тарафидин) тугтиб турилмиш вакил Чаҳор-Лайлини бирга олиб кетдики, ушбундан сулҳ тузиш учун баҳона сифатида

фойдаланмоқчи эди. Бироқ сулҳ ва битишувга эришиш йўлида ҳар қанча ҳаракат қилмасин, ҳеч бири натижа бермади.

Шу аснода Шерали-иноқ зулмидан ҳам давлатпаноҳнинг (ўз ҳоли-аҳволларига) эътиборсизлиги сабабидан кўп жабр чеккан аҳли Самарқанд тарафидин ўрис саркардаси номига бир мактуб етиб келди, ҳатда улар ўрис саркардасини Самарқандни фатҳ этишга ундаган эдилар. Жиниrol Кауфман буни тангинринг инояти деб билиб, Самарқандни забт қилишга аҳду паймон тузиб, жиҳозланган кўшини ила Фишткўприк сари отланди. Мирасадни эса жавоб билан қониқтириб, ўзига ром этди ва «ғишт қолипдан кўчгач, оҳ-воҳ чикора!» қабилида гап уқтириб, ижозат берди.

Мазкур «паноҳи шаъни сайд»нинг нияти пучга чиқиб, Самарқанд келди. Амирлашкарлар ила ўз элчилиги натижаларини баҳам кўриб, амирга ҳам баён этди.

Насронийлар кўшини Фишткўприкка етиб келиши биланок, бу ерда мўқим турмиш ўзбек лашкарининг аҳду паймон оёғи тойиб, мияси одатдаги каби қочиб фикри билан муттасил банд бўла бошлади. Мазкур лашкарга ҳамқору ҳамдаст бўлмоқ нияти-ла Кувшудхон такин бошлиқ туркман йигитлари ҳамроҳлик қилмоқда эди. У насронийлар кўшини дадил-диловарлиги ҳамда ўзбекларнинг бўшлигини ўз кўзи билан кўриб, ўрислар номига ҳуруж этса бас, булар руҳи тушиб, тўрт тарафга қочиб қолишлари мумкинлигини фаҳмлади. Иш шунга бориб тақалса, туркманлар ҳам бир балага дучор бўлишлари турган гап эди. Шунда у ичиди: «Балони бошидан бошини эз» дея ёвуз ниятини ошқор этиб, ўз йигитлари ила лашкардан ажралиб, кўзига нима кўринса, шуни тала-тала қилиб, Бухоро сари қочди. Самарқанддан то Чоржўйга қадар қаерга қадам босмасин, (ўша ерда) даҳшат-вахима солиб, (сўнг) Дашти Марвга ўтиб кетди. Бу ҳол лашкари ўзбекининг шаштини сўндириб, орада парокандалик бошланди. Ўзбек лашкари Фишткўприкдан чекниб, Оқтепа мавзеига келиб, (шу ерда) тўхтади. Насроний кўшини Фишткўприкда чодир тикиб, Самарқанд ҳужумига ҳозирлик кўра бошлади.

Лашкари Бухоронинг қудратли амирларидан вазир Муҳаммад Шуқурбий-иноқ, Ҳисор волийси Раҳмонқулбий-парвоначи тўқи Манғит, Одил-девоубеги қалмиқ, Одилбий додхо хитой ва бошқа бир кўп номдор амирлар, беклар Оқтепа муҳофаза этилсин, деб қаттиқ туриб олдилар. Амир мулозимларидан Ёқуббий қушбеги, Утқурбекбий ва бошқалар, яъни амирга сўзини ўтказувчи бу одамлар ҳам шу ерда эдики, буларсиз ҳеч ким бирон-бир ишга аралашшга ботинолмас, ўзбек амирларидан ким аларга бўйсунса-эргашса, ўша яхшилик кўрар ва ким аксини қилса, иши ўнганмас, кўпчилигининг эса ҳатто боши кетарди.

Мазкур ҳукмдор тахтга чиққан (биринчи) кундан бошлабоқ, жамият орасидаги разил-олчоқ кимсаларнинг бошини силаш унинг шиорига айланган эди. У бундай ярамас одамларга меҳрибончилик кўрсатар ва бу ҳол райят ўрасида норозилик ҳиссини уйғотиб келар эди. Исён тиканлари-ю, ғалаён тўзонлари салтанат этагига ёпишиб, давлатда вайроналик ҳам бузғунчиликлар чор атрофдан зўҳур бўла бошлаган бир пайтда воқеот-ҳодисалар ва ғулғулар муттасил алмашиниб тургани уларнинг кўзини очини керак эди. Аммо улар тўғри мулоҳаза юритиб, ўткир фикрлаб, мақтовга арзигулик саъй-ҳаракат ила ҳамжихатлик йўлларини излаб топиб, дўсту ёрон сонини кўпайтириш ўрнига расво ўй-хаёлларга берилиб, бадахлоқликлари ва нотўғри чора-тадбир кўришлари оқибатида дўстни душманга, душманни эса, аксинча дўстга айлантириб қўйдилар. Кибру ҳаво, камоли ўжарлик туйфайли ўзгалар дилини огритишдан бўлак нарсани билмадилар.

Кунлардан бир кун вазир Муҳаммад Шуқурбий-иноқ чодирда барча ўзбек амир ва мулозимлари машварат қилиб, насронийлар ила уруш ва сулҳ (масаласи) ҳақида фикр-мулоҳаза қилардилар. Шунда ҳар ким ўз билим-савиясига қараб сўзлай бошлади. Айримлар Қўрўоннинг: «Оллоҳга ва охират кунига иймон келтирадиган қавмнинг Оллоҳ ва Унинг пайғамбари ливозин чиққдан чиққан кимсалар билан... дўстлашаётганини топмасиз» мазмунидаги оятига биноан, жангу жадал ва жиҳодни ёқлаб чиқдилар. Баъзи бирлар эса: «Сулҳ — неъматдур» мазмунидаги ҳикматга риоя этиб, ўрислар билан ярашиб, дўстона муносабатлар ўрнатилиши афзал билиб, сулҳ тузишини ёқладилар. Улар орасида оқил ва доно, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, майдони ҳарбда ўзгалардан кўра кўпроқ иш кўриб, мўл тажриба орттирган Раҳмонқулбий-парвоначи ҳам бор эди. У сулҳни ёқлаб бундай деди: «Оре, ҳозир сулҳ — уруш-жанжалдан афзалроқдур, инчунун, ўзбек лашкари шу вақтга қадар кўшини зўр бундоқ душманга рўбарў бўлмоғондур. Ҳар ишининг ўз йўриги бордур. Ўзбекларда насоролардаги каби воситаи химоя, қуролу яроғ йўқ, шу боис алар бир кўп муҳорабаларда қочмоқдан бўлак илож тополмағондурлар. Турфа мағлубиятга дучор бўлишиб, нақд анжому қуролу яроғдан мосуво бўлмишдурлар. Энди-да насоролар ила уруш-жанжал (бизларга) мағлубияту қоч-қочдан бўлак самара бермағай. Тадбири аёнга исбот чикора! Насоролар ила, не бўлса бўлсин, сулҳу яраш борасида музокарот юри тайлук, дўст бўлайлук ва аини чоғда воситаи қаршилик ҳам яроғи жанг ҳозирлаб, чала, сони кам лашкаримизни диловар йигитлар ила бут қилиб, ҳарбий ҳаракатларга ҳозирланайлук». Мазкур фикр ўзбек амирлари-ю уруф бекларига ёқди. Алҳол Ёқуб-қушбеги-ю анинг баъзи тарафдорлари — алар миясидан боди калондимоғ ҳам боди тақаб-бури аримаган эди — давлатни заифу ночор этувчи ўжарлигу саркашлик ила «айтганим-айтган, деганим-деган» деб туриб олдилар ва пировардида (Раҳмонқул) таклифи ўтмай қолди. Яна қушбеги кишини пастга урувчи имо-ишоралар ила сўзлаб, мазкур парвоначи «калта ўйлайдур, қўрқоқлик қиладур» деб уни амирона машваратда уёлтирди.

Парвоначи ноилжоз қолиб, «тақдирнинг ўзи парда ортидан бир нимани намойиш қилмағунига қадар» (мисра) сукут сақлашдан ўзга чора топмади. Улар қутқуси оқибатида жаноби олийлари Муҳаммад Шуқурбий-иноқни Бухорога жўнатиб, ҳибсга солди. Самарқанддаги ливозинидан четлаштирилган Иброҳим-парвоначи ҳам қамоққа олинди...

Аҳли Самарқанддаги ғулғуларлар, уларнинг ёзишмалари ва насронийларга бўйсунини ваъдалари маълум бўлгач, лашкар ҳам жунбушга келди. Яна «паноҳи ҳоқимият» Нажмиддин хожа Мирсаидини сулҳ борасида музокарот қилиш учун жўнатдилар. Губурнотур ва гал Мирсаидга айтдики, «биз, насоролар, уруш арафасида ўзаро битишиб, қарорнинг тасдиқотидан сўнг жангга бел боғладик. Қароримиз шарти бундай: қаерда мазлум бўлса, ўша ерда, мавзеи ёхуд мулкидан қатъи назар, биз зулму эл аравонлик патини қирқурмиз. Биз тенглик ва адолат қонунларига риоя этиш ва шу ақидаларни зўро ёйиш-тарқатишда давом этурмиз. Аҳли Самарқанд ўз ҳақими Шерали зулмидан беэиб, (ўз) подшошидан мадад топмади ва энди (бизга) ёрдам кўрзанин, деб илтижо

этиб, ўрс давлатидан паноҳ сўради. Ва биз муқаррар равишда (майдони ҳарбга) отлиб, уларни зулму ўзравонликдан халос этишга интилурумиз, мазлумларга албатта мадад кўргузурмиз, ундан уёғи тақдир азалнинг иши». Губурнотур ушбу сўзларни айтиб, Мирсаидга ижозат бериб, қўшинига муҳорабага отланишни буюрди.

Мирсаид Самарқандга етиб бориб, қилган ишининг натижалари тўғрисида амирлашкарларга ахбор етказди. Шу аснода Гишткўприк тарафиндан насронийлар қўшини кўриниб, шу мавзеда турган (Бухоро) лашкари саросимада қолиб, тартибсиз-несиз қочишга тушди. Насронийлар йлғор дастаси Чўпонота тепалиги қаршида руди Зарафшон суйига яқинлашди. Шу пайтда Чўпонота тепалигида юз мингдан кўпроқ сипоҳ ва райяят ичидан чиққан ғозийлар гулдурак овоз тўпу тўфанг, қурол-яроғи билан (жангга) ҳозирланиб турган эди, уларга қўдратли амирлашкарлар сардор эди. Бу ерда яна Ҳожи Румийнинг тўрт минг кишилик сарбозлар дастаси ҳамда Усмон-насроний дастаси турарди. (У муслмонликка ўтиб, бу давлатда амирлашкар унвонини олган эди). Бу икки сарбозлар дастаси араб ва ўзбеклардан иборат бўлиб, мардлиги ва дадиллиги ила машҳур эди. Шу дасталарга инониб, уларни дарё бўйида ва дарёдан кечиб ўтиладиган жойлар яқинида ўринлашган истеҳкомларга тайин этдилар. Қолган лашкару ғозийлар ҳам дарё бўйида сафга тизилиб, муҳорабага ҳозир у нозир эдилар. Улар тепаликда туриб, ўт пурковчи ва узоққа ўқ отувчи тўпларини насронийларга тўғрилаб, амирлашкар буйруғини кутар ва ўт очишга тайёр турардилар. Ўзбек ботирлари елдек учқур отларида узун-узун найзаларини қўлда йўлатиб, гоҳ олдинга ўтар ва яна орқага қайтар, лашкарнинг бир қисми эса қочишни мўлжаллаб, йўлга кўз тикарди.

Лекин ғозийлар ўзини мард ва дадил тутишига сабаб дарёда сувнинг мўллиги эди, инчунун бу пайтда дарёдаги сув ҳаддига етиб, ундан кечиб ўтиш амри маҳол эди. Насроний пиёда қўшини бу тошқин дарёдан кечиб ўта олади, деб ҳеч ким ҳаёл ҳам қилмасди. (Бухоро) лашкарлари бунга мутлақо амин бўлиб, ўзларини тетик-хотиржам тутар эдилар.

Нихоят насронийлар саркардаси ўз одамларига ҳужум қилиш тўғрисида фармон берди. Унга биноан насроний аскарлари қўллариди милтиқни баланд тутиб, сувга тушдилар-да, ўша туби чуқур дарёдан ўтиб олиб, (қирғоққа) ҳаммалари бирварақайига ўт очдилар. Бу ғаройиб воқеа содир бўларкан, Ҳожи ва Усмон бошлиқ лашкар сарбозлари ҳам душманга қаршилик кўрсатиб, истеҳкомларда ўрнашиб олиб, ўрисларни найзаларининг нишонига айлантирдилар. Мазкур сарбозлар дадил ҳаракат қилганларини кўрган насронийлар дарҳол истеҳкомлар томон югуриб, уларга хужу этдилар. Улар бир соат жанг қилишди. Ҳар икки лашкар сарбозларидан кўпчилиги қизғин жанг қилиб ортига қочмади, аксинча, ўзини шармандалиқдан кутқариб, истеҳкомда ҳалок бўлди. Лашкари насроний сафидаги бир кўп аскарлар ҳам маҳв этилди. Ҳожи Румий билан Усмон сарбозлари ўрислар билан қизғин жанг қилаётган бир пайтда тепаликда турган баҳодирлару ғозийлар аларга мадад беришни ҳаёлларига ҳам келтирмай, бирин-бирин қоча бошладилар. Ҳожи Румий ва муслмонликка ўтган Усмон тепаликдаги лашкарлар қочаётганини ва энди ҳеч бир ёқдан нажот умиди йўқлигини кўриб, лашкари сарбознинг қолган-қутгани билан (сарбозларнинг кўпчилиги яраланган эди) ортга чекиндилар. Тепаликда турган амирлару лашкарлар, илгаригидек қодир олачуқларини, жиҳоз-анжомларини-ю мол-ҳолларини ташлаб қочдилар. Бу ишни улар ўзларини қутқариб, омон қолишни зўр бахт-саодат деб билганлари учун қилмасдилар; йўқ, улар «набийлар кучингиз етмайдиган ишлардан қочмоқликни буюрганлар» мазмунидаги насиҳатга амал қилган бўлсалар керак.

Ушбу сатрларни битувчи камина Абдулазим Сомий мазкур лашкар сафида кузатувчи лавозимида, Ҳисори Шодмон лашкарининг амира «паноҳи ҳокимият» Раҳмонқулбек-парваночи тўқманғит билан бирга эрдим. Мен ўз кўзим билан кўрган-кечирган ва булар тўғрисида китобхонларга ҳикоя қилиб бераётганим воқеа-ҳодисалар, умид қиламенки, оқиллар учун кашфиёт ҳам сабоқ бўлғусидир.

Шул нарса ҳам сир бўлиб қолмасинки, ислом аҳли лашкари сарбозларга мадад беришни ҳаёлларига ҳам келтирмай, майдони ҳарбдан қочиб бораётган бир кезде Шерали-иноқни ярадор этдилар. У ўз хонадонини эроний Муҳаммад Юсуф-тўқсабо ҳибзи-ҳимоятига топшириб, ўзи Самарқанддан қочди ва унинг мол-мулки ҳамда хазинасини дайдилар талон-тарож этиб, бир кўп камбағаллар бойиб кетдилар.

Ушбу сатрларни битувчи икки ғуломи ила олиб кетиш иложи бўлган пулу мол-ҳолни олмоқни мўлжаллаб, қодирда турганим бир пайтда, насроний қўшини келиб қолди. Улар тепаликни эгаллаб, қодирлару олачуқларга кириб-тарқалиб, жамаки анжом, мол-мулк, пул-буомларни эгаллаб, ўзиники қилиб олдилар; шунингдек ташлаб кетилган, тўпу қуролу яроғларни ҳам бир-бир тўплаб, қўлга киритдилар. Шундан сўнг мен бу ерда яна туриб қолишнинг ҳожати йўқлигини фаҳмлаб, отга миндим-да, йўлга тушдим. Уша ерда икки-уч киши билан турган Шералибийнинг муншиси Мирза Зокир ҳам бизга қўшилди ва (бирғаликда) шаҳри Самарқанд жўнадик.

Насроний қўшинининг бир қисми биздан олдин Сиёб кўпригига етиб келиб, йўлни тўсиб қўйди-да, бу ерда тўхтаб, уни қўриқлай бошлади. Биз ноилоҳ Чўпонота тепалигидан тушиб, Дониёлбий (Оллоҳ уни раҳмат қилсин!) боғлари томон йўл олдик. Бир боғга кириб, тўрт юз нафарга яқин муслмон сарбоз (ўз) чакмону қалпоғу милтиқларини (ҳовузга) иргитиб, яланғоч бўлиб, «бойқуш», яъни гадоӣ қиёфасига кириб олишганини кўрдик. Улар ўзларини қутқариш учун (шундай) ҳийла қилдилар. Биз улар орасидан ўтиб, тўппа-тўғри пелсар қишлоғидан қиқиб қолдик. Улар йўлтўсарлик қилиб, қочоқларни ўлдиришар, отлари, қуроллари ва нарсаларини эгаллаб олишарди. Самарқанд шаҳрига олиб борадиган йўлдан бўлак бошқа йўл эди — чунки ҳаммаерда тартибсизлик бошланиб, зўрлар оғизларни талаётганди — ва биз ўзимизни қутқариш учун шаҳарга кириб бордик. Мирза Зокир уйига кетди, ушбу сатрлар муаллифи эса бу ерда истиқомат этувчи Домла Алим кўзи фалакнинг ўғли Мулла Камолиддин-муфтийни танир эдим ва мен тўғри ҳовлисига кириб бориб, ўзимни унинг ҳибзи-ҳимоятига топширдим. Бу воқеалар қаҳоршанба куни содир бўлди. Мен у ерда тунаб қолдим.

Панжшанба куни эрта билан мазкур Мулла Камолиддин муфтий Самарқанднинг олти нафар оқсоқоли ҳамроҳлигида (ўзи билан) бир сигир ва товуқ тухумидан олиб, Чўпонотага, губурнотур хузурига отланди ва уни кўрган заҳоти итоат изҳор қилди. Губурнотур уни хушрафторлик билан

навозиш кўрғазиб кутиб олиб, Самарқанд вилоятини солиқдан озод қилди. Сўнг оқсоқоллар билан бирга ҳазрати Шохизинда дарвозаси орқали Самарқандга кириб, Кўктошда манзил тутди.

У (1238/1866-67) йил (матнда шундай ёзилган — тарж.) жума куни аҳли Самарқанд орасидаги аёну ақибларни йиғиб, халқни оқ подшога бўйсунушга даъват қилиб, ғалаён ва исён билан кўрқитди. У шундай деди: «Шу вақтга қадар сизлар ўрис давлатига зиён-зарар етказмадингиз, хиёнатга қўл уриб, фитна-исён уюштирмадингиз. Ўз шаъни-шарафингиз муҳофазаси борасида баъзи иккиланишларга борган бўлсангиз-да, (бунинг учун сизларни) кечирдим. Бироқ бундан буён итоату тобелик йўлини қаттиқ тутиб, давлатда ғалаён-ғулғула келтириб чиқарувчи ишларга қўл урмадингиз шарт. Лекин нодонлик ва итоатсизлик орқасида (бирон-бир) хиёнату ҳийла содир этилса, унда шу ишингиз билан давлатнинг издан чиқишига ўзингиз сабабчи бўлиб қоласиз. Ушанда мендан ўпкалаб юрмангиз ва бошингизга не тушса, қилмиш-қидирмиш деб билингиз».

Губурнотур шу сўзлар билан нутқини тамомлаганидан сўнг издиҳомда турганлардан Мулла Камолиддин кўзи фалак юрак ютиб, губурнотурга қарата шундай деди: «Биз муслмонларнинг Каломуллоҳимиз бордур. Оллоҳ таоло ва таборақ жаноби пайғамбаримизга Қуръонни юборгон кезларда шаҳаншоҳи Ҳабашистон насора эди. Расулуллоҳ ғайридинлардан чўчиб, дини исломни қабул этгон арабларга Ҳабашистон кўчишни буюрдилар. Ҳабашистон шаҳаншоҳига ёрлиғ битиб, сен аларга ҳомилий қил, мадад бер, деб кўрсатма бердилар. Ҳабашистон шаҳаншоҳи расулуллоҳ саҳобаларига зўр муруватлар кўрғузиб, мақтову таҳсинларга сазовор бўлмишдур. ...Қуръонда анинг тўғрида бундай демиш: Ақоиди динда хусусий воқеот-ҳодисотга оид ҳар ояти муборак аҳамияти умумийдир ва шул далилдан аёндураким, насоролар аҳли исломга давлатхоҳлик ҳам илтифот кўргазурлар. Шу боис биз, аҳли ислом анперотур жаноблари ҳукуматининг мурувати ва рағбатидан ноумид бўлмай, итоат занжирига бўюнларимизни тутатурмиз. Ва биз (кељақда ўрис) давлатига бирон-бир номуносиб ва зиён-заҳмат етказадигон ишларга асло қўл урмағаймиз... Ҳукмдори одил, ул кофир бўлса-бўлсун, ҳоқимлиғда устувор турадур, зулмкор эрса, ҳатто ул дини ислом эрса-да, собит туролмайдур». У шундай дея сўзига якун ясади.

Губурнотур мазкур муфтий сўзларидан қониқиш ҳам мамнуният изҳор айлади. Уша ондаёқ нақши ироқий ёқали, жаноби олийлари юбормиш зарбофт тўнни муфтийнинг елкасига ташлаб, уни вилояти Самарқанд қози-юл-қуззоти лавозими ила мукофотлади. (Сўнг) у издиҳомга қарата: «Қочгон-кетгонларни уй-уйларига қайтариб олиб келингиз, токи ҳаммалари бемалол тирикчиликлари ила машғул бўлисин», дея эълон этди.

Ушбу сатрларни битувчи камина шу тобгача муфтий уйда меҳмон эдим. Сўнг ундан ижозат сўраб, икки ғулумим ила Самарқанддан Кармана сари йўл олдим. Чўпонотадан қочган мирлар ва барча вилоятлардан тўпланмиш лашкарлар ўз вилоятларига қайтмоқда эдилар. Ҳисори Шодмон навкарлари тобеликдан чиқиб, Ҳисорга отландилар. Ҳисор ҳоқими Раҳмонқулбий-парвоначи ўша пайтда Ҳисорда турган ўз хонадонига тааллуқли ишларни адо этишни ўз шаънига муносиб жуда муҳим тадбир деб билиб, ҳаммадан илгари Ҳисорга жўнаб қолди. (Ушбу сатрларни) битувчи камина. Карманга етиб келдим, (қарасам) ҳамма: жаноби олийлари — арқда, кўп сонли сипоҳу сарбозлар — Шайх Қосим мавзеида уйқуда эканлар. Шу аснода ўрисларнинг Каттақўрғон билан Панжшанбани фатҳ этмоқ мўлжаллари бор, деган хабар келди. Каттақўрғонда Ёқуб-қушбеги, Панжшанбада — асақалик Аҳмадбекбий ҳоқимлик қилар эдилар. Қушбегининг тангри чегаралаб қўймиш умрига, худо кўрсатмасин, бирон-бир зиён-заҳмат етиб, ҳалокатга дучор бўлмасин, деган ваҳимада уни энг олий насоб уангисига етказиб, дадил ва доворак Умарбекбий-додҳо Ҳалқани Каттақўрғон ҳоқими қилиб тайинладилар.

Каттақўрғонни муҳофаза этмоқ учун Чағноқ мавзеига лашкар қўйдилар, Каттақўрғондан бир фарсаҳ масофадаги Зирабулоқ мавзеида кўр тўкиб, у ерда барча ғозийларни, беҳисоб лашкарлару оғзидан ўт пурковчи тўпларни жойлаштирдилар. (Шунингдек) у ерга жасур йигитлар орасидан саралаб олинган тўрт минг нафар навқирон, моҳир сарбозлар билан бирга Ҳожи Румий ва Усмон-тўқсабо насронийни юборишди.

Шу аснода насоро лашкари Самарқанддан чиқиб, Каттақўрғонга яқинлашди. Ўзбек баҳадирларидан баъзилари қочиб, айримлари эса горларнинг бурчак-бурчакларига кириб, яширинишни ўзларига эп кўрдилар. Умарбек-додҳо сони юзга ҳам етар-етмас оз сонли шоғирдпешалари ила жанг бошлади, (биноқ) Каттақўрғонни тарк этиб, Зирабулоқ томон юришга мажбур бўлиб, (у ерда) лашкар Бухоро лашкарига қўшилди. Губурнотур ўрис қўшинлари ила бориб, Каттақўрғон ва Панжшанбани эгаллади.

Муслмон лашкари Зирабулоқда, ўрис қўшини Чағноқда рўбарў туриб, жангга ҳозирлик кўраётган ўша кезде Ғузурда Абдулмаликтўра исён кўтарганлиги хабари тарқалдики, бунинг тафсилюти қуйидагичадур. Шерали-иноқ иғвоси ҳамда (унга) халқнинг бўйсунуши ҳам тобелигини кўролмаганлиги боисидан мазкур тўра Самарқанддан узоқлаштирилиб, Ғузурга жўнатишган ва шу тўрайли умидез бир ҳолга тушган эди. Худоёр-тўқсабо қора манғит, Ибодуллобек-тўқсабо оқ манғит ва Иброҳим-тўқсабо тўқи манғит каби бир неча кўчманчи уруғ беклари тўра ҳузурда эдилар. Одатан дўстона усул-тадбирлар ила душманнинг кўнгли олинадиган ўша кезларда бир неча бесабр-бесабот ва тўхматчи ғулумлар маслаҳатига кўра, мазкур тўра томонидан тайинланган амирлашкарларни йўқотмоқчи бўлдилар, токи булар, худо кўрсатмасин, тўрани тахтга ўтказиб, бирон-бир исёну ғалаён кўтармасинлар. Абдулқарим-девонбеги манғитни шундай қарор билан Ғузурга юбордилар. Азалдан дарбор хизматида бўлиб, элдор лавозимига эришган бу кекса одам ўша ерга бориб, Абдулмалик аҳволи ва туриш-турмушини ўз кўзи билан кўриб, уни эзгу панднасихат ва мулойим сўзлар билан тобелик ва мустаҳкам-барқарор итоатда бўлишликдан иборат тўғри йўлда тутиб туриши; исёну ғалаён кўтаришни ўйлаган Худоёр-чўчка ва бошқа икки-уч (кишни) четлаштириб, (уларни) Қаршига олиб келиб, (амир) нурафшон фикри нимани лозим кўрса, ўшани амалга ошируви зарур эди.

Мазкур девонбеги шу топшириқ ила Ғузурга кириб борди. Худоёр — эшикоғабоши чўчка ва (хиёнатда) шубҳаланган амирлашкарлар (мавжуд) аҳвол манзарасини ҳамда (кишнинг) бесамара

натижа билан туғашини тасаввур қилиб, ноиложликда қолганликлари сабабли тобелик либоси ва итоат тўнини ечиб ташлаб, душманлик совути ва исёнкорлик либосини киядилар. Алар ҳукмдорга содиқ бўлишларидан кўз юмиб ва қўй-қўзилар сингари ўзларини қассоб қўлига топширмай, аксинча, ғалаён қўтариб, ғул-ғула солдилар.

Улар ҳаммалари бир гуруҳ довуораклар ила Ғузор аркига кириб, қуролланган ҳолда бу ерда тўхтадилар ва тўранинг девонбегини ёлғиз ҳолда қабул қилишига йўл бермай, у тўра билан юзмаюз кўришиб, ўз вазифасини адо этишига тўсқинлик қилдилар. Мазкур гуруҳдагиларнинг айримлари уни ҳатто бир ёлғиқ қилиш борасида тил бириктириб ҳам қўйдилар, аммо Худоёр-чўчка эҳтиёткорлик юзасидан ҳамда қабилаларни балодан қутқазиш учун девонбегини хафа қилиб, унга бирон-бир зиён-заҳмат етказишларига йўл қўймади. Улар девонбегини қўршаб олиб, тўра ҳузурига киритдилар, токи у фармони олийни ҳаммага баббаравар баён этиб берсин учун шундай қилдилар. Девонбегни гап ноҳуш бир тусда бошланғитлигини дарҳол сезиб, қаерда турганлигини фаҳмлаб ва (айни пайтда) мақсад-вазифасини ҳам ёдда тутиб, бир-икки оғизгина сўз сўзлади.

Лекин тўра амирлашкарлари бу уйдирма гапларга инонмай, шуларни маълум қилдилар: «Аҳвол аслан шундоқдир: шошқалоқ ва иғвочи-фитначи ғулмонларнинг сўзлари туғайли (амирнинг) олижаноб фикру мулоҳазаси тўра ва тўра давлатхоҳлари зарарига ўзгарибдур. Мазкур иғвогарлар (амирнинг) олижаноб хислатларига кўрсатгон зўр таъсири боисидан ул тўра билан биз ғалаён бошлаб, исён кўтаришимиз мумкинлигига ишониб, бизларни йўқ қилишга бел боғлагондур. Шерали тўранинг бемаъни сўзлари оқибатида тўра умид-нажотсиз қолди ва Самарқанддан Ғузорга сургун этилган санадин эътиборан биз ўз фикру мулоҳазамиз кўзгусида аниқ-таниқ бу жинояткорона ният-мақсад манзарасини кўрдукки, (сизнинг бу ташрифингиз) ўша нияти махфиянинг намойишидир. Ва бизнинг авлод-аждодларимиз валенемъатга нечоғлиқ ноқўрлик қилгон бўлмасинлар, ойнаи фикримиз юзасинда бу хил пасткашлиқдин ному-нишон йўқдур. Валекин имон-виждонимизни оқлайтургон далилу исботлар аён бўлгонига довуру, давлат ҳукмдори борлигимиз кулини боди бақога совурмоқни тилабдур. Умр ширин ва аъло неъматдурки, шул боис биз қўлоёғи боғлоғлиғ бир қўй каби ўзни қассобу саллоҳ қўлига топшурмоғимиз баайни нодонлик бўлур. Шул лашкари ўзбак мадади ила (Амир Музаффар) туғ-байроғини яширинча тутиб, Қошғардин Терақдевонга қадарли ерларни ўз мулкига қўшиб олди, Ҳисори Шодмондин то Дарбозаю силсилаи Помирга довуру ўзга вилоятларни фатҳ этди. Ва шул хизматию фидойилиғи эвазига не-не (ўзбек) уруғ беклари бошидан жудо бўлмиш ва не-не зўр одамлар дорға осилмишдур. Валокин бизлар исёну ғалаёнлар даҳшати-оқибатидан хатарнок бўлиб, бош кўтармасмиз. Аҳли манғит, аҳли кўнғирот, аҳли саройи ва жаъмики қабила аҳиллари ва салтанат мазкур тўра ҳақида яхши, тўғри фикрдодур, иш шундай бўлғоҳ, алар нажот қўли ила анинг узангиси ёнинда ўзаро бош қўшиб, шул мақсад-ниятларини ошкор этадурлар ва, эҳтимол, омадимиз чопиб, ғолиб келсак, дину давлат абадул-абад омон қолур, домани салтанат зўр бир ғаним чанғалидин ҳалос бўлур. Ва шунда бизлар қиличу садоғимизни бўйнимизга осиб, тўра бирлан амирдарборига қамол ранжида этиб, анинг қўлига давлатни топширув, беандишалик учун узру кечирим сўрармиз.

Бизлар жисми жонимиз ила шунини орзу этурмизки, Сиз, жаноби олийларининг кекса бир махрами ва давлатхоҳи ҳам оталиғи сифатинда (бизларнинг) шул ниятимизни (амирнинг) олижаноб ҳам аъло қалби остонасига етказурсиз; (ул зотга) илтифоту тақаллуф ила далил-исбот этсангизки, тўра ила бизларни тинч қўйсун. Тўрага итоат йўлига кириб, ғазовотни кўзлагон одамлар ила иттифоқ тузиб, бизлар насоролар ила жанг қилурмиз. Ғалаба ёр ўлиб, ушбу ғулғула тикони давлатдан суғуриб ташлангон замон, бизлар ўзимиз ҳазрати амир дарборига бош уриб, ҳурмат-эҳтиромини қозонурмиз». Шу билан улар сўзни тамомладилар.

Абдулмалик тўра ёшлигига бориб, уларнинг фикрига эътироз билдирилмади ва (Худоёр-чўққанин) шу сўзларидан сўнг мажлиса яқун ясаб, девонбегига ижозат берди. Девонбегни тўра ҳузуридан чиқиб келганида тўранинг тарафдорлари бўлиш бузғунчилар девонбегини бир ёлғиқ қилиш ниятида унга ташландилар. (Бироқ) Худоёр-эшикоғабоши уларни тўхтатиб қолди, девонбегига бир одамни қўшиб, эсон-омон ва соғ-саломат (уни) Қаршига, шу ернинг ҳқими бўлмиш Нуриддинхон тўра даргоҳига етказди. Бу ердан девонбегни Карманга жўнаб, бор гапни амирга баён этиб берди.

Худоёр-чўчка ва тўранинг амирлашкарлари девонбегини қўйиб юборгач, жанг-мубориза ҳамда қурол-яроғларни ҳозирлаш тадбирларини йўлай бошладилар. Уша ерда турган қабилаларга мансуб одамларни тўрага содиқлик борасида муқаддас Курьони каримни ўртага қўйиб, қасам ичдириб: «Тўранинг узангиси ёнида жиҳодга отланиб, жонимизни қурбон айлашга ҳозир-у нозир-миз», деб ўзаро битим туздилар. Шундан сўнг улар Ҳисор қабилалари, Шеробод кўнғиротлари, Қарши ўзбеклари, эрсори (қабиласи) туркманларига мактублар ёзиб, жаъмики аҳли вилоятларни жиҳодга, тўра қўл остига чорладилар. Барча вилоятлардан, (турли) қабилалардан Ғузорга ғозийлар йиғилиб, тўрага қасам ичдилар. Сон-саноксиз одамлар етиб келиб, қисқа фурсатда бир неча тўп ясаб, зарур жиҳозлар тайёр қилиб қўйилди.

Ҳисор, Шеробод, Денов ва Қўлоб вилоятларининг амир тайинлаган ҳқимлари ҳокимиятдан мосуво бўлиб, ҳеч ким уларга итоат этмай қолди. Шеробод кўнғиротлари амир ҳқими Каримқулбий-иноқни лавозимдан олиб, ўрнига Остонақулбий-бўқожлини ҳқим этиб кўтардилар. Ҳар қайси мулк вилоятда ғалаён бошланиб, исён тўлқини оламни ғулғулага солди. Мазкур ҳукмдор тахтагичиқан иккинчи йилиёғ Шаҳрисабз вилоят давлатдан ажралиб, Оқсаройда Ҳакимбекбий ва Китобда Жўрабекбий ҳқимлик байроғини кўтарган эдилар. Улар тарафидан ҳам элчи келиб, тўра қўл остида бўлиш ҳамда жиҳодга қатнашишини улар ҳам ўзлари учун шараф деб билдилар. Хуллас, тўра узангиси ёнида беҳисоб одам йиғилди.

Қурол-яроғ ҳозирланиб, бир кўп ғозийлар тўплангач, (тўра тарафдорлари) ўша (яъни ўрис)ларга қарши мубориза бошлаш мақсадида Ғузордан чиқиб, Шаҳрисабз орқали Самарқанд томон отландилар. Шаҳрисабз ҳқимлари тўрага пешвоз чиқиб, жаъмики лашкарлари-ю кенаслардан иборат ғозийлар тўра лашкарига қўшилдилар.

Улар Тахти-Қорача тоғларидан ўтиб, Самарқанд етиб келдилар.

Губурнотур зарур микдордаги қўшини насроний билан Каттакўрғонда лашкари Бухорога рўбарў турар эди. Самарқандда бир қисм ўрис қўшини қолган бўлиб, бу қўшин арқда бир гуруҳ

Самарқанд яхудий ҳамда эронийлари ила хихота этиб олинганди. Тўра лашкари қалъага кириш йўлларини эгаллаб, (уни) муҳораса қилишга киришди. Шу аснода Эшон Умархон Маҳдуми Аъзам катта бир лашкар ила этиб келиб, туранинг лашкарига қўшилди. Хитой-қипчоқ, қорақалпоқ қабилалари ва Самарқанд тожикларига мансуб бир кўп одамлар ҳам (тўра билан) иттифоқ битими тузиб, қамалдагиларни қисиб қўйиб, қалъа деворини бузишга уриниб кетдилар. Уч кеча-ю уч кундуз ўтиб, улар (деворнинг) бир неча жойидан тешик очиб, баъзибир дворяк баҳодирлар ёриқ жой орқали (қалъага) ёриб кирдилар ва ўрис ва яхудийлардан бир неча кишини асир олдилар. Ғалаба ва (қалъани) эгаллаш аломатлари кўриниб ҳам қолган эди, аммо тақдири буқаламун яна бир қарра уларни алдаб, шундай бир ҳазил қилдики, бу ҳол лашкари мусулмоннинг қочмоғига ҳам, қамалдагиларнинг омон қолмоғига ҳам сабаб бўлди. Тўра ва лашкар қалъани ташлаб, Шаҳрисабз сари йўл олишга мажбур бўлдилар. Саноғини санаш мушкул бўлмиш (одамлардан иборат) бу тўда-ю, таърифу тавсифга сиғмас зўр диловарлик ва дадиллик — (ҳамма-ҳаммаси) бир зумда аралаш-қуралаш бўлиб, ёйилиб-тарқалиб, кўздан ғойиб бўлди-қолди.

Бунинг қиссаси қуйидагича. Губурнатор қўшини насроний ила Каттақўрғонда (туриб) лашкари ислом билан муҳорабага киришишни режалаштириб, лашкари Бухоро эса Зирабулоқда (жойлашиб), қасос-интиқом ҳозирлигини кўриб қўйган бир пайтда губурнотур ҳамда амир жаноби олийларига Самарқанд қамал этилганлиги маълум бўлиб қолди.

Тўра Самарқандни эгаллаб, устунлик байроғини кўтариб, амир шаънининг ер билан яқсон этилишига сабаб бўлган тақдирда одамлар, ҳеч сўзсиз, ундан (тўрадан) бўлак кишини ҳукмдор этишдан бошқа нарсани орзу этмаган бўлур эдиларки, шу боис (амир) унинг (тўранинг) талофот-ҳалокатга дучор бўлишини орзу этар эди. Губурнотур эса шундай бир пайтда қўшинидан одам ажратиб, (уларни) қамалдагиларга мадад тарзида юборишни ўз давлати учун бемаъни бир иш деб ҳисоблади. Хуллас, у оқилона фикр юритиб, бир неча бор қочиб қолган, таҳликага тушиб, юраксизлик қилган лашкар ила жанг бошлашни тўғри деб топди. У ўша ондаёқ ҳужум қилиб, ислом лашкарига қарши жангга чиқшини қўшинига буюрди. Иккинчи тарафдан ислом лашкари ҳам (уларга) пешвоз чиқди. Каттиқ жанг бўлиб, бир кўп кишилар ўлиб-яраланди ва одатдагидек мусулмонлар қочмоқни афзал кўрдилар. Ҳожи сарбозларидан биронта ҳам одам омон қолмади, ҳаммалари шаҳид бўлди. Келишиб иш кўрилганига қарамай, омон қолган лашкар сафидаги сипоҳи-ю ғозийларнинг кўпчилиги жасорат кўрсатдилар, қўшини насроний сафида ҳам тенг миқдорда одам ўлди. Хулласалоом, бу ҳол насронийларни ҳушёр қилиб қўйди.

Ислом лашкари мағлуб бўлгач, (ўрислар) Ширинхотун кўприги ёнида лашкаргоҳ тузиб-жойлашиб, бу ерда муқимлик байроғини тикдилар. Ислом амирлашқари бир (кунлик) масофа наридаги манзилга чекиниб, қурол-яроғларни тартибга солиб, мудофаада туриш учун ҳозирлик кўриш ила машғул бўлдилар.

Иш шу билан тугагач, Карманда турган амир жаноби олийлари остидаги мустаҳкам замин титраб, ларзага келди. У уламолардан — «одиллар одили» Садрриддин қози, Абдулхўжа аълам эшон, Самарқанд қозикалони Маҳмудхожа эшонни, амирлардан — Абдулғофирбий-иноқ, Тўтамишбий-иноқ оқсочни, Абдулкаримбий-деворбеги, Каримқулбий-иноқ ва бошқа баъзи бир кишиларни машваратга йиғди. Узоқ давом этмиш мусохабадан сўнг ҳаммалари яқдил фикрга келиб. Хоразм сари қочмоқни тўғри ва зарур деб топдилар. Улар (амирни) шунга инонтирдиларки, қори ҳарба шундай воқеалар ҳам бўлиб турган, инчунун зарур ҳолларда қучли душмандан қочмоқ — қудратли султонларга хос одатдур ва оқиллик ҳамда эҳтиёткорликка риоя этиш — амри вожибдур. Шунда (амир) Хоразм сари отланишга қатъий бел боғлади. Шу аснода Шуқурбий-иноқни ҳисбдан озод этиб, Карманадаги олижаноб узанги ёнига, ундан ҳам маслаҳат олмоқ илинжида чорладилар.

Унинг ҳибсга олиниш тафсилоти бундай. Урислар Сойбўйи қалъасида, Бухоро лашкари эса — Фишткўприкда турган кезларда мазкур иноқни лашкарбоши қилиб кўтариб, амирлардан устун қўйдилар. Мана шу қўшинга мадад бермоқ учун икки минг кенага келиб қўшилди. Шаҳр (яъни Шаҳрисабз) ва Китоб ҳқимлари диний ақидалар муштарақ бўлганлиги боисидан (амирлик) давлати билан ўзаро ихтилофларда эҳтиёткорлик кўрғазиб, мусулмон жамоати билан яқдил эканликларини намоён этур эдилар. Улар жанги жиҳод (мусулмонлар учун) мажбурийлиги ва умумий давлатга риоя этиб, ўз хоҳиш-истаклари ила (Фишткўприкка) этиб келиб, насронийлар ила муҳораба этмоқ истигади «амироти паноҳ» бўлмиш иноқ билан ёзишма бошладилар. Унга хат битиб, қуйидагиларни илтимос қилдилар: «Ул жаноби олийларидан бизнинг ноҳўя ишларимизни авф этганликлари борасида хат битдириб олсангиз ва қалбларимиз (амирга) содиқ эканлигига амин қилсангиз. Бизлар барча ғозиеъни Шаҳрисабз ва Китоб билан жиҳодга борурмиз ва лашкари ислом ила душманга қарши муборизага чиқиб, (бу ишдан) иншоолло четда қолмағаймиз».

Айрим мутаассиб ғулумлар (иноқни) бениҳоя қўролмасликлари туғайли буларнинг ҳаммасини жаноби олийлари қулоғига бошқача бир тарзда етказиб, бечора иноқни (амирга нисбатан) ноқўрлик ҳам бадҳоҳликда айбладилар. Жаноби олийлари мазкур уларнинг олган заҳоти, ҳақиқий аҳволини суриштириб-нетмай, ўша кезде шиғовул бўлиб турган Абдулқодир-деворбеғини Фишткўприкка йўллаб, ўша ерда ўринлашган лашкарларни уй-уйларига қайтариб, иноқни эса эҳтиёткорлик билан (амир) ҳузурига олиб келишни буюрди. Ҳамма иш фармонга биноан бажарилди. Иноқ келганидан сўнг унинг ҳамма мол-мулклари мусодара этилиб, ўзи эса Бухоро аркига қамаб қўйилди, бу ерда уни Зарбулоқ қочқинига, турмадан озод қилиб, Карманга олиб келгунларига қадар ушлаб туришди.

(Амир) уламоу амирлар билан машварат ўтказганидан кейин иноқнинг бир ўзини ҳузурига олиб киришни буюрди ва давлатхоҳлар нима маслаҳат берганликларини айтиб, унинг фикрини сўради. Мазкур иноқ аввалига хўнграб-ийғлаб, ялиниб-ёлвориб, нодон ва жоҳил иғвогарларнинг қабиҳона айбларидан залворли далиллар воситасида виждонини поклади. Сўнг бундай деди: «Хоразм сари қочмоқ душман қўлига тушмоқдин юз қарра хунук бир ишдир, инчунун лашкари ҳужумқордан қочмоқлик, — интиқому гуноҳу шармисорлиқни оширадур, билъаск душман тарафининг асир олинмоқ — омонлик ва некбахтлик келтирур. Самарқанд ҳукми давлатдин айру тушғони-ю душманлар мардоналик қилғони учун оҳ-воҳ қилиш ярамайду, эмди Оллоҳ-таоло ва таборакка умид боғлаб, бир қарорга келмоқ даркор. Жаҳон бу тахлит ўзгарш — тусланишларни

кўп кўрғон ва Самарқанд мағлубияти Бухоро салтанати ҳалокатиға, иншолло, сабаб бўлмағай, инчунун замони аввал ҳам ул шаҳар кўп замонлар ўзга хонларга тобе бўлгондур. Масалан, Абдула-лохон-соҳибқирон хонлиғи даврида Самарқанд ўзбек Жавонмард Алихон мулки эди. (Амир) насоролар диловарлиғидин азият чекмоққа эканлар, бундан хавфсирмоқ жоиз эмасдур, илло губурнотур давлати (ўрис) анпиротур сардорларидан бири холос ва ул насоролар қонун-қоида-сиға биноан оқ подшоҳ амридан ташқари иш кўра олмайдур, ҳукуматдан ўзга бир топширик олғон тақдирда — бошқа гап. (Кауфман) мухосараи Самарқанд борисинда ахбор олғон шу кун-ларда радди мухосара бағоят зарур, деб билғони ва сулҳу ярашға мойил бўлғони шубҳасиздур. Губурнотурға сулҳ тузмоқ ниятила дарҳол бирон-бир кишини юбормоқ, (Узлари) эса соғ-саломат отланиб, Бухоро сари йўл олмоқ, маркази давлатда муҳим ўрин эгалламоқ — давлат учун баайни хайрли ишдур. Хотиржам бўлингиз, иншолло, иш биз айтгонимиздек бўлур». Бу сўзларни айтиб, у амирни инонтрида.

Жаноби олийларига бу фикр хуш келиб, сулҳ илинжида губурнотурға хат битиб, вакил юборди. Губурнотур гўлеулаи Самарқанд ҳақида хабар олиб, у ҳам сулҳ тарафдори эди.

Жаноби олийлари вакилни жўнатиб, Карманадан чиқди ва Бухороға йўл олиб, салтанат пойтахтида ўринлашди. Губурнотур Ширинхотун кўпригини чегара қилиб, сулҳ битими тузиб, битим ва сулҳ гаровини ақоиди дин ила тасдиқлаб, ҳар икки давлат — Бухоро давлати ҳам насоро давлати ўртасида дўстона муносабат ўрнатди. Ушбу сулҳ 1283 (1866—67) ҳижрий йилда тузилди. (Аслида — 1868 йилда — тарж.)

Шу нарса ҳам махфий қолмасинки, бундан аввал қалами ҳақиқат ила Абдумалик — тўра ва кенағас ҳқимлари кўп сонли лашқари ила маснад-мақсадиға етмай, Самарқанддан қочиб, тарқалиб кетганлиғи тўғрисида хат битилди. Бу ҳақдағи батафсил ҳикоя кўйида келтирилув. Шахси давлат (яъни амир) тўра ғалаба қилиб, (унинг) иши ўнгидан келса, у ҳолда шубҳасиз хонлик ҳокимияти унинг кўлиға ўтиб, хонликка даъво қилишидан ташвишға тушиди ва тўранинг маъқени ҳамда мардона ишларини йўққа чиқариш учун зарур чора-тадбирларни кўра бошлади. Шу аснода амирлашқарлар ўз лашқарлари билан ва Қарши ғозийлари тўра лашқари сафида турар эдилар.

Қарши амирлашқарларидан бири, «пакии» лақабли айёру ҳийлакор Мўминбек-тўқсабоға мукофот ва мурувват ва юқорироқ мансаб ваъда қилиб, у ўзи билан ва қўлидан келадиған ҳар қандай мултониликни ишға солиб, тўра лашқарининг орасини бузсин, деб кўрсатма бердилар. Мазкур (тўқсабо) бадахлоқлиғи ҳамда ваъдалардан умидворлиғи туфайлидан ризолик бармоғини кўзига суртиб, макр ва шайтон амри билан бир неча ёлғон хат битди. Ушбу хатларда у эмди Урусия амир ила сулҳбитим тузди, тўра ҳамда кенағас гўлғуласи аланғасини ўчирмоқ ниятида Усмонни сарбозлари ила насоролар ҳамроғлиғида Шаҳрисабзға юборур, деб ёзди. Хати Шаҳрисабз доруға, ҳқимлари-ю тўра амирлашқарлари кўлиға тушғач, мардонворлиқдан мусово бўлиб, худо кўрсатмасини, тагин аҳли аёл ва хонадонимиз ғаним кўлиға тушиб қолмасин дея — бу айни шармисорлик бўлур эди, — ноилож Самарқандни мухосарадан халос этиб, Шаҳрисабз отландилар. Тўра ва амирлашқарлар бу хатларда ҳақиқатдан асар ҳам йўқ, булар турган-битгани ёлғон деб шаҳрсабзликларни тўхтатиб қолишға нечоғлик уринмасинлар, фойдаси бўлмади. Хулласкалом, тўранинг Самарқандни тарк этишига тўғри келди, у Даргомға яқин бир тепалиқда ўрдулашқаргоҳ ясаб, бу ғаройиб воқеот-ҳодисотдан ғам-андух чекиб, нима қиларини билмай қолди.

Кенағас лашқари, Қарши ва Ғузор аҳли суръати бод ила силсилаи Тахти Қорачадан ошиб ўтди. Тўра узангиси ёнида қолганлар эса озчилик эди.

Шу аснода губурнотурнинг мадад қўшини Самарқанд келди. Мухосарада қолган ўрислар қалъадан чиқиб, ўз кишиларға қўшилдилар ва тўра лашқари зидан қувшиға тушдилар. Тўра руди Даргом кўпригини мустаҳкамлаб, ўрислар йўлини тўсиб қўйди. Иккинчи томондан Эшон Умар Даҳбедий ўз лашқари билан етиб келиб, у ҳам ўрисларға ҳужум бошлади. Бироқ тўплар-у милтиқлардан ёрилган ўқлардан қўллаб одамлар шаҳид бўлиб, (бухороликларнинг) қочишдан бўлак бирон иложи қолмади. Тўра қолган-қутган ғозийлари ила ноилож Шаҳрисабз отланди. Урислар бениҳоя мардлик кўрсатиб, уни Қоратепаға қадар тўхтовсиз қувиб бориб, тўп куллалари билан кўпгина одамларни қирдилар. Тўра ихтёрида қолган-қутган лашқари билан диловарлик намойиш этиб, жанг қилиб, қочди ва Тахти Қорачадан ўтиб, эсон-омон Шаҳрисабз етиб олди. (Бу ерда) улар юқорида зикр қилинган хат-хабар турган-битгани ёлғон, макр-ҳийла ва Мўмин-тўқсабо шайтоннинг иши эканлигини билдилар, аммо энди бейойда эди. Лашқар тарқалиб кетди. Шаҳрисабз ҳқимлари тўраға зўр ҳурмат-эҳтиром кўрғазиб, дўстлик ва итоат битимини яна бир қарра тасдиқлаб, уни кузатиб қўйдилар. Тўра Ғузорға етиб олиб, шу ерда муқим бўлиб қолди.

ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИНИНГ ЖАЗОЛАШ ВА КЎЧМАНЧИ ҚАБИЛАЛАРНИ ҚИРИШ УЧУН ЛАШКАР БИЛАН УРУШГА ОТЛАНГАНИ

Бухоро ва Ӯрусия давлатлари Ӯртасида сулҳ барқарор бўлиб, насронийлардан ҳамма тинчиб қолгач, жаноби олийлари Абдулмалик тўрани ҳамда Қарши ва Ғузордаги кўчманчи қабилаларга мансуб бебошларни тегишинча жазоламоқ ва ботиний душманликни бартараф этмоқни ҳам қарз, ҳам фарз деб билиб, қуролланган қўшини ила Бухородан чиқиб, Қарши томон йўл олдилар. Хожамубораққа етганларида (жаноби олийлари) Йўлдош-эшиқоғабоши ва Тўғаймурод-эшиқоғабоши ва баобрў Манғит амирлашкарларига тўрани қўлга туширишни буюрдилар. Қарши ҳокими Нуриддин-хонтўрага эса хат битиб, фармойиш бердиларки, токи у Қарши лашкари ила Ғузор отланиб, исёнкор тўрани бепарволик уйқусидан уйғотиб, ҳатто асир олиб, узангиси ёнидаги ғалаёнчиларни жазога мустаҳиқ этсин. Тўқсон икки уруғ лашкарлари орасида довюрақлиги ва жасурлиги ила танилмиш мазкур икки эшиқоғабоши Қарши жўнадилар. Нуриддинхон ҳам ўз одамларига (амир фармойишини) етказиб, талай лашкарни ҳозирлаб, Абдулмалик билан муҳораба қилиш учун Қаршидан чиқиб, Ғузор отланди.

Абдулмаликтўра ҳам узангиси ёнидаги лашкари ила уларга қаршима-қарши чиқиб, Ғузордан бир фарсах наридаги Фоний тепада муҳорабага ҳозирланиб турди. Кечагина тўранинг фармойиши иродасига итоат-тобеъликда бўлмиш Қарши лашкари ҳам эндиликда тўра билан жангу жадал қилиш учун бел боғлади. Ҳар иккала қўшин ўзаро яқинлашиб, рўбарў бўлиб, жанговор саф ҳосил қилинган, ҳар икки тарафда турган баҳодирлар майдони ҳарб томон отларини учириб кетдилар. Бир неча киши ўлиб, яна бир қанчаси шикаст еди. Ғузор навкарлари камчил эди, шу боис мағлуб бўлиб, отларининг бошини Ғузор сари бурдилар. Абдулмаликтўра ҳам чекиниб, Ғузорга қайтиб кирди. Қарши лашкари изидан қувиб-етиб, тўрани ўрамга олди.

Зиммасига тўрани қўлга олиш вазифаси топширилмиш Йўлдош-эшиқоғабоши билан Тўғаймурод-эшиқоғабошилар Ғузорнинг Дарёобод дарвозасига яқин йўлаб, Худоёр-эшиқоғабошига (бу ҳақда) ахбор бериб, (уни) дарвозахонага чорлаб, узоқ мусоҳаба этдилар. Пировардида тўранинг ишини ҳал этдилар, яъни: икки-уч кун Шаҳрисабз тоғларига чиқиб, гўшанишин бўлиб турсин, бизлар эса амир жаноби олийлари қаҳру-ғазабини имкон қадар тинчлантиришга уриниб, тўранинг иши офир, уни асир олмоқ мушқул, деб айтмаиз. Улар шундай битишувга келиб, тўрани мол-мулки ва аҳли аёли билан тунда Ғузордан олиб чиқдилар ва у Шаҳрисабз жўнади, амирлашкарларию навкарлари ҳам пинҳон бир жойга яшириндилар, тўра билан бирга тўрт юз нафардан камроқ киши қолди. Кенагас ҳокимлари кўрсатмаси билан тўра ўз мулозиму тарафдорлари ила Яккабоғ (тумани)га қарашли мустаҳкам қалъа ва кучли қўрғон бўлмиш Тошқўрғон сари юрди.

Орадан кўп ўтмай Ғузор яна жаноби олийлари мулкига қўшилди. Қўнғиротлар Шерободдан қувгин қилган Шерободнинг (собиқ) ҳокими Каримқул-иноқ Ғузорга ҳоким этиб тайинланди. Жаноби олийлари тўрани қўлга тушириш учун кўп сонли қўшин ила Шаҳрисабз жўнади. Тезобкент

мавзеида у лашкаргоҳ қуриб, Шаҳрисабз ҳоқими Бобобекбий билан Китоб ҳоқими Жўрабекбийга мактуб йўллаб, улардан тўрани тутингиз, деб илтимоснома юборди. Мазкур ҳоқимлар мактуб мундарижаси ила танишиб, ўзаро бамаслаҳат (амирга) шуларни баён этдилар: «Тўра — жаноби олийларининг фарзанди кибриёси ва жанобимизнинг ўғлонидур. У бу ишларнинг барини (амирнинг) айрим баҳоҳлари қутқис ва ундови ила, дин байроғи ва аҳли муслмон обрўйини ошириш, давлат камомати ва мағлубияти ўрнини тўлдириш ниятида, иш ўнгидан келса, эҳтимол, жаноби олийларининг шаън-шавкатини кўкларга кўтариш андешасида қилғондур. Бироқ айрим кўтоҳфаҳм кимсалар тўранинг бу аъмолини исён, диловарлигини эса ғалаён деб номлаб, ўзини (амирнинг) олижаноб аъволлари ғазабига дучор этиб, (унга нисбатан) адоват уйғотмишлар. Ва ноилоҳ ночорлик туфайли иш шу даражага бориб етмиш, (Тўра) омон қолиш нияти-ла узоқлашиб, ушбу мулкда ўзига бир гўша топмиш. Инсонгарчилик ҳам ор-номус сақлашлик афзаллиги боисидан меҳмон қўлини боғламоқ ва (ани) нодўст қўлига топшурмоқ — изндан зоҳирдадур, бильакс (анга) ҳоқимлик этмоқ лозимдур. Умидимиз шулки, жаноби олийлари кенглик ва мурувват қилғайлар ва Бухорога эсон-омон қайтиб хон тахти узра минғайлар, бизлар эрса анинг изидин тўрани тавба-тазарру ила жўнатгаймиз. Падали бузрукворона марҳамат кўргузуб, тўранинг айбини кекургайсиз, бизларни-да айбимизни кечирини шарафига ноил қилиб, (ўз) давлатҳоҳлари деб билғайсиз. Иншооллох, шу кундан эътиборан бизлар иттифоқ ва итоат йўлидан асло чиқмағаймиз ҳамда (амирнинг) дилҳоҳи нурафшонини олий деб билғаймиз. Салом ҳам эҳтиромлар».

Ушбу мактубга шаҳона назари тушгач, (амир) қуйган соч толаси каби буралди-тўлғонди, зўр қаҳру ғазабдан ўрнидан даст туриб, қўшинга жанг фармони берди. Мард баҳодирлар ҳар икки тарафдан ҳарб майдони сари ошиқиб, муҳораба бошладилар. Ҳар иккала томондан бир кўп киши ўлиб, аллақанчаси яраланиб, қолган-қутгани қочиб қолди.

СИДДИҚТЎРА-ҚОЗОҚ ҲУЖУМИНИНГ ДЕБОЧАСИ. УНИНГ ҚАРМАНАНИ ФАТҲ ЭТГАНИ ҲАМДА ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИНИНГ ШАҲРИСАБЗДАН ҚАЙТГАНИ

Шу нарса маҳфий бўлиб қолмасинким, Сиддиқтўра-қозоқ ўзини вориси Чингиз деб санарди. Унинг аждодлари Дашти Қипчоқда ўз қабиладошлари орасида хонлик қилган эдилар. Орадан замонлар ўтиб, уларнинг юртини ўрислар фатҳ этди, бир кўп қозоқ уруғлари ўзларини бу жаннатмонанд юрт (яъни Бухоро-тарж.) султонларининг ҳибзи-ҳимоясига топшириб, Дашти Ғиждувонни ўзларига макон этдилар. Мазкур уруғларга мансуб хонлардан Сиддиқтўра, Арслонтўра, Саданбий ва Абулҳайр-эшикоғабоши кабилар дарбори (амир) дастида бўлишни ва Бухоро давлатига хизмат қилишни афзал кўрдилар. Уларнинг ҳар бирига мавқеи-мансабига яраша давлати олий тарафидан «танҳо» ёрлиғи, моҳиёна тайинланган ва улар тўлиқ таъмин этилган эдилар.

Амир домонига душманлар чангали ёпишган ва чор атофдан исёну ғалаён аломати зўҳур бўлган шундай бир пайтда жамият орасидаги бузғунчи ва олчоқ зотлар бозори қизиб қолди. Ҳоқимиятни эгаллаш васвасаси Сиддиқтўранинг ҳам юрагига ғулғула солди ва у давлат (Бухоро)нинг (меҳмондўстлигига) яхшилик билан жавоб қайтаришни унутди. Ва жаноби олийлари бебошларнинг адабини бериш учун Шаҳрисабзда турган ҳамда вилоятлар қўшинсиз қолган бир вақтда Сиддиқтўра энди кулаш пайти келди, деб ўйлаб, Бухородан қочди ва қозоқлар орасида пайдо бўлди. (У ерда) қозоқлардан бир кўп сотқин ва бузғунчи одамларни тўплади (буларнинг зўр нияти элни талон-тарож этиш, ғайри қонуний ишлар қилиш эди) ва улар билан бирга Ғиждувон келиб, унинг ён-веридидаги мавзеларни талаб, ўлжаи ҳарб сифатида беҳисоб молу йилқиларга эга қилиб олиб, буларни дала-даштарларга ҳайдаб кетди. Бу билан ҳам қаноатланмай, катта бир лашкар билан Карманга отланиб, мазкур вилоятни куч ишлатиббосиб олди.

У ўзини чингизий хон ва соҳиби салтанат деб билиб, фармонлар чиқариб, жамият орасидаги ҳар хил нодону олчоқларга катта-катта мансаб ва лавозимларни улашиб бера бошладди. Одамларни шу каби ҳийла-найранглр билан алдаб, шериклари сонини кўпайтиришга уринди. Мазкур ишлари туфайли атрофига тўда-тўда одамлар тўплади. У ҳар куни тала-тала ва қароқчилик қилиш учун бадбахт лашкаридаги одамларни Хатирчи билан Наҳрпойга юбориб турди ва аҳли муслмон мол-мулкни она сутидан ҳам ҳалол деб билди.

Мазкур Сиддиқтўра ўз жинояткор тўдалари билан бир неча кун ҳукмронлик қилди.

Бу ишларнинг даҳшатли хабари (амир) ҳумоюн кулоғига етиб бориб, уни кўзлаган мақсадига етолмай, ортага қайтишга мажбур этди. У тўранинг иши-ю кенагасларни қиришдан воз кечиб, Бухорои шарифдек пойтахт муҳофазасини энг муҳим иш деб билиб, қайтишга фармон берди.

Бухоро қўшини қайтишга қарор қилган заҳоти тўра узангисни ёнидаги навкарлари билан Тошқўрғон дарасининг тор оғзидан ўтиб, кенагас баҳодирлари ила Бухоро қўшини изидан йўлга чиқди. У бир манзил (масофа) нарида жаноби олийлари билан изма-из бораверди. Шу тобгача тўрадан ажралмаган ғузорлик навкарлари билан Ғузорни эгаллаб, Ҳуббуҳум-халифа мавзеида Абдулмўмин-тўқсаб манғитни у ернинг ҳоқими Қаримқулбий-иноқни қўлга олиш учун жўнатди. Узи эса (амир) ортидан бориб, жаноби олийларини Косонгача кузатиб, Қаршига кирди ва вилоятни фатҳ этди. Вилоятнинг барча акобирлари мамнуният ҳам иштиёқ ила яна тўрага бўйсуниди.

Жаноби олийлари жанг қилиб, тўранинг жазосини бериш учун фурсат йўқлиги боис (олга) ҳаракат қилиш тўғрисидаги фармонни бекор этмай, Бухорога отландилар.

У Чийтарикда тўхтаб, қўшинни Кармана жўнатдилар. Сиддиқтўра бас келолмай, жамоат орасидаги ярамас қозоқлари билан бирга Карманадан чиқиб қочди. Ҳаммалари (ўғирланган) мол-мулк ва ҳарбий ўлжа қилиб олмиш юкларни ортиб-ортиб боришаркан, орзулари ушалганидан мамнун эдилар. Сиддиқтўра Нурота даштида ўринлашиб, домони давлатдан чангалини узмай, (Абдулмалик) тўра билан хат битишиб турдики, бу (ҳол) яна мамлакатда ғулғула бошланиши ва жаноби олийларининг хафাগарчилигига сабаб бўлди.

(Абдулмалик) тўра Қаршида яна мустақиллик байроғини кўтарди. Унинг атрофига аввалгидан ҳам кўра кўпроқ одам йиғилди. Барча мулклардан тўрага хат ва итоатномалар келиб турди. Жаноби олийлари лавозимга тайинлаган Абдуҳалилбийноқ, Мирқосим-парвоначи, Абдулазизбий каби кўрғон ҳоқимлари ва бошқа бир нечалар тўрага асир тушдилар. Бухоро амирлашкарлари ва жаноб-

эттириб, улар молидан керагини олиб, Нуротани кесиб ўтди. Нурота ҳокими Абдулкаримбек-тўқсабо бўлиб, у Мирза Бурхонбийнинг ўғли эди. У қордон одам бўлганлигидан тўра учун тун ётоғи ва егулик ҳозирлаб, муносиб совғалар келтириб, тўрага бениҳоя илтифот кўргазиб, уни хурсанд қилмоққа тиришди. Тўра унинг ширин муомаласидан мамнун бўлиб, унга зарар етказмади, Хоразм йўлидаги дашту саҳролардан ўтиш учун зарур нарсаларни ҳозирлаб қўйишни буюрди. Тўқсабо одамлар учун егулик заҳира, отлар ва моллар учун ем-хашак тайёрлатиб, хуржунларни сувга тўлғазириб, булар барини туюларга орттириб қўйди. (Тўра) тунни Нуротада ўтказиб, тонгда ўзи билан бирга Абдулкарим-тўқсабони ҳам олиб, тонг билан Нурдан чиқди ва дашт орқали Ғиждувонга қараб юрди.

Жаноби олийлари бу хабарни эшитиб, Раҳмонқулбий-парвоначи манғитни бошқа бир неча амирлашқар ҳамда катта қўшин билан турани тутишга сафарбар этдилар. Мазкур амирлашқарлар белгиланган қўшин билан бирга дашти Ғиждувонда тўрага етиб олдилар, аммо уни қўлга тушириш имконига эга бўлсалар-да, пала-партиш иш тутдилар, (тўранинг) ортидан кўриниш бериб, аммо олдинга дадил ўтиб бориш учун уларда шижоат етишмади. Тўра эса бемалол-хотиржам йўлда давом этиб, чорраҳага етиб олиб, Хоразм йўлига чиқди ва илдамлик ҳам бахтсизлик водийсидан елдек учиб, Бухоронинг гавжум ерларидан эсон-омон ўтиб олди. Мазкур мирлар турани Бухоро сарҳадидан ўтказиб қўйиб, ўзлари ортага қайтдилар. Жаноби олийлари уларга ғазаб қилиб, (мол-мулкларини) мусодара этиб, уларни жазолади.

Мамлакат тўра ҳамда кўчманчи қабилалар ғалаёнининг кулидан халос бўлгач, исёнчиларнинг ғалаён қозони қайнашдан тўхтади. Жаноби олийлари учун ниҳоят тинч давр бошланди. Нураб кетган сув яна подшолик сойлари бўйлаб оқа бошлади. (Жаноби олийлари) Бухорога кириб бориб, ҳукмфармолик тахтига ўлтириб, қаршилик кўрсатиш учун зарур қўшин ҳам қурол-яроғларни қайта тиклашга киришдилар. У насронийлар давлати ила ҳамжиҳатлик негизини мустаҳкамлаб, беғам-беташвири умргузаронлик қила бошладилар. Бироқ исёнчилар, яъни Шеробод ва Ҳисор кўнғиротлари ҳали ғалаён майдони бўйлаб отда елдек учиб, токи тўра Хоразмдан қайтиб, Чоржўйдан ўтиб, Афғонистонга чиқиб кетмагунига қадар вилоятларни бесаранжом қилиб турдилар.

ШАҲРИСАБЗ ВА КИТОБ ВИЛОЯТЛАРИНИ ҚАЙТА ТАСАРРУФГА ОЛИШ МЎЛЖАЛИ БИЛАН ҚИЛИНГАН ЮРИШ ҲАҚИДАГИ ҲИКОЯ

...жаноби олийлари (нима қилиб бўлса ҳам) ҳоқимиятни тортиб олган ҳоқимлару исёнчиларни кириб ташлаш ниятида губурнотурга хат ёзиб, ундан мадад сўради. Губурнотур розилик бармоғини кўзларига суртиб, 1290 (1873-74) йилда³⁴ ўз жиниролларидан бирининг қўмондонлиги остида Шаҳрисабз ва Китобга гулдурак тўплар ила қуролланган бир даста мард аскарларини юборди. (Губурнотур) жаноби олийларига хат ёзиб, (амир) мазкур вилоятларни идора этадиган одамларни тайинлаши лозимлигини билдирди. Жаноби олийлари Тўхтамишбий-иноқ ва бир неча амирлашқарларни навкарлар билан юборди, улар Чироққича етиб, тўхтаб туришлари, ўрислар ғалаба қозонганидан кейин эса (губурнотур) тайин қилган жиниролнинг ижозати ва буйруғи билан мазкур вилоятга кириб бориб, уни эгаллашлари даркор эди.

Қўшини насоро даставал Китобга яқинлашиб, уч соатда уни қўлга киритди, (сўнг) Шаҳрисабзга ўтиб, озгина куч-ғайрат билан уни ҳам фатҳ этиб, талон-тарож қилди. (Ўрислар) ҳоқимиятни тортиб олган ҳоқимларни қочигша мажбур этиб, бу ҳақда Тўхтамиш-иноққа хабар бердилар, уни олиб келиб, мулкни қўлга топшириб, Самарқандга қайтдилар. Бобобекбий билан Жўрабекбий Худойёрхондан бошлана излаб Хўқандга қочдилар. Бироқ Худойёрхон уларни Хўқандга киритмади.

У ҳоқимларга ҳамроҳ навкарларни алоҳида ажратиб олиб, Сарихсувдан (бу) икки бекни Тошкентга, губурнотур ҳузурига бир одам қўшиб жўнатиб юборди ва бу иши билан унга хизмат қилди.

Губурнотур ўз давлати манфаатлари йўлида узокни кўзлаб иш тутди, бекларни хизматга олиб, моҳиёна ва муҳим ҳовли-жой тайин қилди. У ҳоқимларга ушбу асар битилаётган ҳозирги пайтга қадар ҳомийлик қилиб келмоқда ва улар Тошкентда истиқомат этишмоқда. Орадан кейин сафар ойда, Шаҳрисабз билан Китоб яна давлати Бухоро мулкига қўшилди, давлат мустаҳкамланиб, унга қарши мулкларга осойишта давр бошланди. Жаноби олийлари билан ўрислар ўртасида дўстона муносабат қарор топиб, ўзаро алоқа ва борди-келди йўли очилди.

ТАХТ ВОРИСИ АМИР АБДУЛАҲАД³⁵ ҲАҚИДА ЭСЛАТМА

Шу нарса махфий қолмасинким, 1302 (1884-85) йилда³⁶ ўрис подшоси Александр Николаевич вафот этди, унинг қаю қилгани ҳамда ўғли (Александр) Александрович тахтга ўлтиргани хабари (амирнинг) нурафшон кулоғига етди. Жаноби олийлари ўзини тож кийдириш байрамига тақлиф қилиб қолишлари мумкин, деб ўйлаб, бунинг олдини олмоқчи бўлди ва масалани ҳал этиш учун сайид Мир Абдулаҳадни тахт вориси унвоғига сазовор этди ва (Александр III ни) тахтга ўлтириш муносабати ила унга табрик хати ёзиб таъзия издор қилиб, (Абдулаҳадни) Москва жўнатди. Абдулаҳад (у ерга) бориб, тож кийиш тантаналарида қатнашиб, қайтиб келди. Шундан кейин сафар ойда амир Музаффар жаноби олийлари дорулфанодан дорулбақога сафар қилдилар, жаноби олийлари вориси отанинг ўрнига амирлик тахтида қарор топди.

Урусия давлати билан Бухорои шариф орасида боғли-боғидек дўстлик ва меҳрибончилик мавжуд эди, бу дўстлик ҳатто кун сайин ривож топиб-мустаҳкамланиб борарди. Ҳамжиҳатлик ва ҳамдўстлик риояда бўлди. Урусия қўл остидаги соғлом, ям-яшил, ҳушнудлик ва хушҳоллик ила вақт ўтказиш учун қулай бир гўша бўлмиш Ялтада (Абдулаҳад) жаноби олийлари ҳатто олиймақом чорбоғ харид этдилар. Бу ерда у Ҳаворпок ва Тоқи Хусравмонанд ажойиб иморатлар бино қилдирдилар. Ҳар йили қанда қилмай, бемалол-бехатар ўн беш-йигирма нафар ғулмлари билан ўша ўлкага сафар қилиб ва жаннатасо боғда ҳаёту хушбахтлик нашоу намосини суриб, икки ойлаб турардилар. Ҳазинадан олинган каттагина маблағни (нафис нимани тиласа ва кўзига нима яхши кўринса, ўшанга) харж қилиб, қайтардилар. Шу аснода Бухорои шариф амирнинг жойи истиқомат баҳайр бўлиш шарафидан мосуво бўлди, Кармана эса (амирнинг) қароргоҳига айланди.

Шу нарса доно воқеангорлару одил зотлардан махфия пардаси остида яшрин қолмасин-ким, бу мамлакатда давлат ва мусылмонлар жамоаси инкирозининг сабабияти, айрим ўткир-ақл ва кордон кишилар аниқлаганларидек, амир Насрулло тахтга чиққан давридаёқ зуҳур бўлгандур. Улар фикрича, бунинг энг бирламчи сабаби — амир ўрнатган тартибда, яъни разил-жирканч одамларга ҳомийлик муносиб-муҳтарам кишиларни оёқ ости қилмоқликдан иборат тартибдандур. Бироқ мазкур бадбахт тартиб-қонунлар кўчати марҳум амир Музаффарнинг суғориб-парвариш этиб туриши туфайли илдиз отиб, мева тугди. (Ҳозирги) олиймақом ҳукмдорнинг тинч-осоийшта даврида эса ул дарахт мева бериб, сояси қуюқлашиб, (ушбу тартибот) одатий бир ҳолга айланмишдир.

Мазкур амир замониға келиб қудратли элдор амирлардан биронтаси қолмади, (лозим даражада) тарбия кўрган тақдирда падарининг ўрнини боса оладиган ворислари эса эътибордан қолиб, баъзилари ёлланма коргаз бўлди, бошқалари ер ҳайдаб, шудгор этди, яна бирлари қишлоқма-қишлоқ кезиб ўриб, тиланчилик қилди.

Жамият орасидаги зоти бетайин олчоқлару очкўз-бадахлоқ кимсалар эса аларга марҳамату мурувват ва ҳомийлик кўргазилганлиги туфайли бир кўп обрў-эътибору инояту юқори мансаб-ла-возимларга ва бундан ҳам олийроқ неъматларга эришдилар ва ҳозир ҳам шунга эришаётирлар, нимага қўл узатсалар, шунга эга чиқаётирлар. Айниқса, жирканч шиалар — илгариги замонларда бошқаларга тобе ва шу мамлакат фуқаролари хизматида бўлган кимсалар — эндиликда шундай бир ҳукмронлик-зўравонлик поясиға чиқиб олдиларки, бундан олийроғини тасаввур этиб ҳам бўлмас.

Амир кучли душмани бўлмиш ўрисларга қарам бўлиб қолганидан сўнг шиаларнинг ҳокимлиги ва муштумзўрлиги ҳаддан ошди... Иш шунга бориб тақалдики, амир Бухорони эсига олмай қўйди ва оқибатда ҳокимият тизгинлари бегона кимсаларнинг кучли-қаттиқ қўлларига ўтиб кетди ва булар кўнгилларига нима келса, шуну қилдилар...

Қудратли амир 1303 (1885-86) йилда ўз шуҳратли отасининг ўрниға Бухоро амирлиги тахтиға ўлтириб, аждодларига ўхшаб азаматлик ва ҳукмдорлик гиламида мана ўн йилға яқин, ҳукмронлик қилмоқда. У вақтининг кўп қисмини Бухорода, арқда, Ширбудин, Хери ва Ситораи Моҳи Хосса чорбоғларида ўтказади.

У баъзан халойиқ арзини текшириш учун Қарши ва Шаҳрисабзға сафар қилиб турарди. Навкарлар, (турфа хил) мансабдорлар Дарвоза ва Кўлоба қадар узоқ-узоқ мулкларнинг ҳокимлари олий узанги ёниға келиб, шоҳона мурувватларға сазовор бўлиб, ортларига қайтиб кетар эдилар. Орадан ўн йил ўтиб, (амир) дафъатан Бухорони тарк этиб, Карманани ўз пойтахтиға айлантирди, (у ерда) ажойиб иморатлар қурдириб, Бухоро ва унинг фуқароларини ёниға олмай қўйди. (Бухорода) қолган беш-олти нафар навкар мушқул аҳволға тушиб, қисилди, тутқунлар каби кун кечириб, (амир ила) мулоқоти шарафия ҳамда ўтган кунлар (қайтиб келиши)ни орзу қилиб яшаб, ғам-алам кўз ёшларини оқизиб, қазойи қадар сари бораётирлар. Мана шу уч-тўрт навкар ўлиб кетганидан кейин ва Чингиз ясоқларидан ва на темурий ўзбек қўшинидан асар қоладур.

(Ҳозирги пайтда) амирликнинг бутун хою ҳашами беш-олти сарбоз дастасидан иборат бўлиб, буларнинг аксарияти ўғри, ашаддий қиморбоз, пиёнистадур; бирлари далли ва телба бўлсалар, бошқалари ҳатто ўқ овозини сира эшитмаган оқсоқ ва басирлардур. Махсус кафқозча қўшиннинг тузилиши янги бир ихтиро бўлдики, унга «фоуж рикоби ва хосса» деб ном бердилар. Мазкур даста хотинчалиш эрлардан иборат қилиб тузилади ва қаерда бўлмасин, бирон-бир йигит жанжәлу ур-сурда зўр чиқса, ўшани олиб келиб, қофқозликлар сафиға қўшишади. Мазкур сарбозларға турфа хил ранго-ранг ҳарбийча кийим-кечак кийдириб қўйишади. Улар эса ҳар хил тусдаги отларни миниб, сурнаюноғора чалиб, амир бозорига жон киритишади. Ҳамма ерда, ҳар бир вилоятда, қаерда бўлмасин, биронбир ўғри-қароқчи қўлга тушиб қолса, ўшани дорға осиб ўрниға, қўлиға милтиқ ва яроғ бериб, мазкур қўшиннинг сарбозлари қаторига қўшишади, чунки қўшин тала-таласиз бўлмайди. Сарбозларнинг амирлашқарлари қилиб шундай бир (кишилар)ни тайинлашади-ки, булар ҳақида бирнима ёзмақча ҳатто қалам ҳам ор қиладур...

Изоҳлар

1. Бухорога Сомонийлар замонидан эътиборан берилган таъриф.
2. Абулфайзхон (1711—1747 йиллар)— Бухоро аштархонийлар сулоласининг сўнгги хони.
3. Муҳаммад Раҳимбий (1753—1758 йилларда ҳукмронлик қилган)— Бухоро хонлиги манғитлар сулоласининг биринчи ҳукмдори.
4. Муҳаммад Ҳакимбий-оталиқ (вафоти 1743 йил)— Абулфайзхон даврида ҳокимиятни амалда бошқарган киши.
5. Аслида Нодиршоҳ Мовароуннаҳрни 1740 йилда фатҳ этган.
6. Нодиршоҳ Бухоро хони билан иттифоқни мустаҳкамлаш учун Абулфайзхоннинг бир қизига уйланиб, жиянини хоннинг бошқа бир қизига никоҳлайди.
7. Бухоро хонлигида ҳукмдор иродаси билан бошқа жойларга кўчириб юборилган одамлар оқ уйли аталган.
8. Қизилбошлар — форс шиаларидан иборат лашкар.
9. Аслида Абдулмўминхоннинг тахтга ўлтирган йили 1747 йилдир.
10. Нодиршоҳ Абулфайзхондан бир неча кун илгари қатл қилинган.

11. Убайдуллахон аслида Шоҳтемурсултон Хоразмий ўғли бўлиб, аштархонийларга мансуб эмас.
12. 3-изоҳга қаранг.
13. Амир Ҳайдар ҳукмронлик йиллари — 1801—1826.
14. Амир Ҳусайн — Амир Ҳайдарнинг тўнғич ўғли, укаси Насрулло буйруғи билан 1826 йилда заҳарлаб ўлдирилган.
15. Амир Умархон — 1826 йил тахтга чиқиб, худди шу йили Насрулло буйруғи билан ўлдирилган.
16. Амир Насруллонинг (ҳукмронлик йиллари — 1826—1860) Қўқонга юриши аслида Сомий кўрсатган санадан икки йил олдин бўлган.
17. Амир Музаффар — ҳукмронлик йиллари — 1860—1885.
18. Худоёрхон — ҳукмронлик йиллари — 1845—1858, 1862—1863, 1866—1875.
19. Мулла Алимқул-оталиқ — Қўқон хонлигининг обрўли амир лашкари. 1863—1864 йилларда Худоёрхонни ағдариб, хонликни бошқарган. 1865 йил 9 май куни Тошкентда ўрис қўшинлари билан жангда ярадор бўлиб, вафот этган.
20. Аслида Пўлатхон қўзғолони 1873 йилда бошланиб, 1876 йилда ўрис қўшинлари ёрдамида бостирилган.
21. Аслида — генерал Черняев. Кауфман Туркистон генерал-губернатори этиб 1867 йилда тайинланган.
22. Тошкентни босиб олиш ҳаракатлари то 1865 йил 25 май кунига қадар давом этган.
23. Аслида — генерал Черняев. 21-изоҳга қаранг.
24. Маллахон — 1858 йилда Худоёрхонни ағдариб, тўрт йил, сарой фитнаси оқибатида ўлдирилишига қадар, хон бўлиб турган.
25. Бу хат Черняев номидан юборилган.
26. Раис — Бухоро хонлигида шариатга риоя этилиши устидан назорат қилиб, уни бузувчиларга жазо берувчи махсус лавозим.
27. 21-изоҳга қаранг.
28. Аслида ўрис қўшинлари Жиззахга биринчи марта 1866 йилда юриш қилган.
29. 21-изоҳга қаранг.

30. Бу хат чиндан ҳам Черняев номидан юборилган.

31. Үрис қўшинларининг Жиззахга иккинчи бор юриши икки ойдан кейин эмас, балки бир ярим йилдан кейин генерал Романовсий қўмондонлиги остида уюштирилган.

32. 21-изоҳга қаранг.

33. Абдумаликтўра — Амир Музаффарнинг тўнғич ўғли (1848—1909)

34. Шаҳрисабз ва Китоб ўрислар томонидан 1870 йили босиб олинган.

35. Амир Абдулаҳад — ҳукмронлик йиллари — 1885—1910.

36. Александр II 1881 йилда вафот этган, ўрнига Александр III ўтирган.